

MAURICE BERTHE

**FAMS I EPIDÈMIES AL CAMP NAVARRÈS
ALS SEGLES XIV I XV**

CÒRSIA, 5

L'Avenç
SCEH

FAMS I EPIDÈMIES AL CAMP NAVARRÈS ALS SEGLES XIV I XV

Còrsia, 5

This One

GURA-WHW-RDH1

FAMS I EPIDÈMIES AL CAMP NAVARRÈS
ALS SEGLES XIV I XV

MAURICE BERTHE

L'AVENÇ
i la
SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS
filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Barcelona, 1991

Consell editor: Daniel Fernández, Jesús Mestre, Manuel Risques i Lluís Roura

© 1991, Maurice Berthe i L'Avenç, S.A.

Disseny i realització de la col·lecció: L'Avenç, S.A.

Consell de Cent, 278 - 08007 Barcelona

Fotocomposició: Master-Graf, S.A.

Impressió i enquadernació: Arkab Gràfiques, S.L.

ISBN: 84-85905-85-7

Dipòsit Legal: B-31780-91

PRESENTACIÓ

Maurice Berthe és un historiador que es va formar en la carrera del medievalisme al final de la dècada dels cinquanta i durant els seixanta de la mà de Philippe Wolff, mestre de la historiografia francesa —deixeble al seu torn de Marc Bloch— que aleshores ensenyava a la Universitat de Tolosa de Llenguadoc. Les cordials relacions entre Wolff i Jaume Vicens van propiciar en aquella època uns intercanvis d'estudiants entre Tolosa i Barcelona dels quals Berthe en va sortir beneficiat. L'any 1958 va residir a Barcelona on va investigar, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, els registres de comptes de la Generalitat de Catalunya, que li van furnir el material necessari per a l'elaboració de la seva *maîtrise*, *Les finances de la "Generalitat" de Catalogne, 1382-1479* (1958), un treball que ha restat inèdit però que Claude Carrère, que l'havia llegit i apreciat, cita moltes vegades a la seva tesi.

Com el propi historiador ha explicat en una entrevista (Josep M. Salrach, "Maurice Berthe: Navarra i Catalunya, itineraris divergents?", *L'Avenç*, núm. 141, octubre 1990, pp. 68-73), la mort de Jaume Vicens, el 1960, va interrompre les especials relacions que hi havia entre els Departaments d'Història Medieval de les Universitats de Tolosa i Barcelona. Aquesta seria una de les causes per les quals es va produir aleshores un canvi d'orientació en la recerca de Maurice Berthe, que va començar a interessar-se per la història social dels països situats més cap al Pirineu central

i occidental. El resultat va ser una tesi de tercer cicle d'història rural dels segles XIV i XV titulada *Le comté de Bigorre, un milieu rural au Bas Moyen Âge* (1976), que va permetre a Berthe d'accedir a l'ensenyament universitari, i afirmar-se en l'opció per l'estudi de la pagesia de l'època baixmedieval.

Aquells anys molts historiadors francesos realitzaven tesis d'història rural; així, d'una manera o altra, seguien la línia de recerca traçada per Marc Bloch a *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* (1952). Quan potser semblava que aquestes monografies regionals d'estudi de la pagesia ja començaven a donar resultats repetitius i, per tant, que convenia cedir terreny a altres fronts de la recerca, Berthe va tornar als arxius espanyols amb el propòsit de fer una història comparada dels dos vessants del Pirineu. Curiosament —o significativament— també havia estat Marc Bloch qui havia fomentat el mètode comparatiu en treballs com *Seigneurie française et manoir anglais* (1960). Però quan Berthe, arran de les informacions fornides pel mestre de la historiografia navarro-aragonesa José María Lacarra, es va trobar als Arxius del Regne de Navarra, el seu projecte va canviar substancialment. Tornaria a fer una monografia regional, però no una més en el ja dilatat elenc de tesis franceses d'aquest gènere, més aviat descriptives i de caire qualitatiu. La riquesa excepcional dels fons d'arxiu navarresos li permetria arribar molt més lluny en el coneixement precís de la societat feudal durant la crisi.

Navarra i els seus documents, que fins llavors havien estat estudiats amb mètode més aviat tradicional, es convertien ara, a través de la recerca quantitativa de Berthe, en l'exemple d'un model viu, i no teòric, de crisi del feudalisme. Model plenament exportable? Del tot potser no, perquè Navarra no sabem del cert si va ser o no un cas límit: hi ha historiadors, sobretot del comerç i de la ciutat, que manifesten la seva sorpresa davant de tantes conjuntures depressives en aquell medi navarrès eminentment rural. És possible que mai no poguem arribar a saber amb exacti-

tud el lloc de la crisi navarresa —el grau de declivi demogràfic i desorganització productiva— en el context de la crisi general del feudalisme, perquè ens falten elements de comparació. Segurament, i potser amb alguna excepció com la de Normandia, no hi ha arxius comparables als de Navarra en tot l'Occident.

Amb uns anys d'anticipació sobre la tesi de Berthe, *Famines et épidémies dans les campagnes navarraises à la fin du Moyen Âge* (1984), un altre historiador francès, Guy Bois, realitzava també una tesi regional de Baixa Edat Mitjana: *Crise du féodalisme* (1976), on el camp d'observació era la Normandia oriental. És oportú d'esmentar-ho aquí per tres motius: perquè aquestes tesis, pels seus resultats, han contribuït a renovar la recerca en un domini —les monografies regionals d'història rural— que ja semblava exhaurit; perquè se'n pot fer una lectura comparada enriquidora, i perquè justament aquesta col·lecció "Còrsia" es va encetar amb un llibre de Bois que, com aquest de Berthe, és un resum i una actualització de l'essencial de la seva tesi. En llegir-les hom descobreix molts aspectes de la personalitat dels autors: ambdós són historiadors rigorosos que fan passar la recerca al davant. Cap concessió a l'especulació. Ambdós posen la visual en aspectes materials de la vida social (població, producció, sostracció) que mesuren quantitativament, estadísticament. Cap concessió al romanticisme o a la tradició positivista. Però a partir d'aquí els objectius i els capteniments divergeixen.

Bois és un historiador que orienta la recerca cap a descobrir les lleis d'evolució del feudalisme i, per tant, les causes de la seva desestructuració. Per a ell Normandia és un laboratori. La seva tesi, forçosament, acabarà amb unes conclusions que, prenent per base la recerca i l'anàlisi minuciosament desgranades abans, seran l'exposició d'una teoria o model de desenvolupament del feudalisme en fase de creixement i de decreixement: vegeu en aquest sentit Guy Bois, *La crisi del feudalisme a Europa a la fi de l'Edat Mitjana*, "Còrsia", núm. 1, Barcelona, 1988. Berthe, que, com ell

mateix exposa a l'entrevista abans esmentada, no se sent gaire temptat per la teorització, prefereix restar a la pedrera extraient material, polint-lo, interpretant-lo. Sense restar valor científic al seu treball, el mètode quantitatiu no l'impedeix anar al cas individual i manifestar-se sensible envers l'home concret. Per això dirà, sense ruboritzar-se, que coneixent el país i la seva gent hi ha establert pel camí de la història llaços afectius: "No es pot compartir el sofriment d'un poble —ni que sigui un sofriment històric— sense experimentar sentiments d'afecte envers aquest poble, de manera que avui Navarra ha esdevingut per a mi una segona pàtria."

Potser per tot el que s'ha dit, al final de la tesi de Berthe no s'hi troba un gran capítol de conclusions en què l'"anècdota" —si es pot parlar així del drama— ha estat elevada a la categoria, sinó un darrer capítol de resum precís de les causes de la crisi dels segles XIV i XV a Navarra: la precarietat de l'equilibri frumentari, el paper dels preus i els salaris, la feble productivitat, les desigualtats socials a pagès, l'increment de les càrregues senyoriales i el naixement i l'evolució de la fiscalitat reial. En un moment com l'actual, en què molts historiadors estudien l'alimentació, posant la visual en els components de la dieta alimentària de l'home medieval, precisament la lectura d'aquest llibre i de la tesi de Maurice Berthe —en què hom segueix gairebé any rera any les caresties que esgotaven i delmaven les poblacions de Navarra— hauria de servir de profilaxi contra la ingenuïtat, perquè, segurament des de la Prehistòria, i malauradament encara avui, el problema de la majoria de la humanitat no ha estat quins aliments seleccionar sinó com obtenir-los.

És prou conegut també que els resultats de la recerca de Berthe corroboren bona part de les conclusions de Bois, però no ho és menys que algunes lleis d'evolució del feudalisme, enunciadess per aquest historiador, no es compleixen en la Navarra estudiada per aquell. Bois explica, per exemple, que la productivitat

del treball es recupera i s'incrementa durant la fase de declivi (de la població, producció i sostracció), única manera de fer front, diu, a l'increment de la taxa de sostracció i de preparar la sortida de la crisi. Doncs bé, a Navarra, Berthe constata que hi ha alhora increment de la taxa de sostracció i minva de la productivitat, amb la qual cosa la crisi resulta, en cert sentit, persistent. I això perquè els mecanismes o tendències d'evolució dels sistemes socials responen segurament a unes lleis (i a una lògica general) que poden ser alterades per accidents o variables determinats, segons el temps i el lloc de què es tracti. A Navarra fa l'efecte que l'accident històric fou Carles II el Dolent (1349-87) i Carles III el Noble (1387-1425), uns reis rapaços que van depredar fiscalment el país, impeding la seva recuperació.

Veiem, doncs, que el progrés en la història s'obté caminant pel camí estret entre la teoria i l'erudició. La tesi de Berthe, i aquest llibre, ho il·lustren prou, a més de contenir informació preciosa sobre demografia i estructures familiars, temes, sobretot aquest darrer, que avui atreuen l'atenció d'antropòlegs i historiadors. És per tot això que, d'aquests, els que no coneguin la tesi de Berthe farien bé de llegir almenys aquest llibre que n'és un bon extracte, ensems que posa al dia algunes de les seves millors pàgines.

Josep M. Salrach

FAMS I EPIDÈMIES AL CAMP NAVARRÈS ALS SEGLES
XIV I XV

¿Quins són els motius que ens han portat a escollir Navarra per estudiar la crisi del món rural en el transcurs dels dos últims segles de l'Edat Mitjana? La primera raó, ha estat la reputació amb la qual es presenta l'Archivo General de Navarra i l'abundància de fonts quantitatives inèdites. Navarra tenia d'altra banda l'avantatge d'oferir un camp d'observació concentrat i tanmateix admirablement variat, tant des del punt de vista del relleu com del clima. Explorar la història agrària d'aquest petit Estat pirinenc, era també sortir del marc habitual en el qual estan confinades la majoria de les monografies regionals, les de planes fèrtils i ben equipades. Navarra no pertany a les regions més avançades d'una Europa de la qual cal subratllar que era, més encara que avui dia, diversitat. Es pot, en aquest respecte, arribar a parlar de subdesenvolupament? Sí, incontestablement, si es compara amb les riques regions agrícoles d'Occident. I els criteris no són solament tècnics i econòmics. El subdesenvolupament de Navarra no és el d'una contrada pobra en comparació d'unes altres de riques, ni tampoc el d'un Estat políticament feble de cara als veïns poderosos i ambiciosos i a la mercè d'aquests. Prové més aviat de les pressions exercides sobre la massa rural per la classe senyorial i pels sobirans, en particular sota els regnats de Carles II el Dolent (1349-1387) i de Carles III el Noble (1387-1425). Els arxius de

Navarra ofereixen una enorme riquesa verge essencialment “quantitativa”. Per primer cop, es presentava la possibilitat de mesurar l'impacte demogràfic i social de la fam, de la Pesta Negra i dels retorns de les plagues. Les fonts no permeten tan sols d'apreciar l'extensió dels episodis espectaculars, sinó que transmeten també, del 1280 al 1450, les més petites pulsacions de la conjuntura i els més discrets atacs de la fam i de la malaltia.

DEMOGRAFIA NAVARRESA DELS SEGLES XIV I XV.
FONTS I METODOLOGIA

El projecte inicial de la nostra recerca era d'utilitzar les fonts des d'aleshores clàssiques de la demografia històrica medieval, els inventaris de focs. Els arxius fiscals de la monarquia navarresa oferien, en efecte, documents seguits en un nombre relativament elevat, ben repartits en el temps i cobrint vastes regions del reialme. Autoritzaven un mesurament del nivell de la població el 1330 (*Libro del monedage de Estella*), el 1350, l'endemà mateix de la Pesta Negra (*Libros del monedage de les merindades de Tudela, Pamplona i Estella*), el 1366 i el 1368 (*Libros de fuegos de 1366 i 1368*), poc després del primer retorn ofensiu de la malaltia, i finalment en 1427-1428 (*Libros de fuegos de les merindades de Pamplona, Estella i Sangüesa*), en el moment que les corbes demogràfiques assoleixen o s'aproximen a la cota més baixa.

L'Archivo General de Navarra conserva també tota una sèrie de registres de focs dels segles xvi, xvii i xviii i del començament del xix: en 1553, 1637, 1677, 1797, 1817-1818. Aquests documents permeten un estudi comparatiu entre els nivells dels dos últims segles de l'Edat Mitjana i els de l'Època Moderna. El despullament del conjunt d'aquests inventaris de focs i llur examen crític han revelat ràpidament irremeiables carències, sobretot en els *Libros de fuegos* de 1350 i 1366, especialment aquest darrer, base fins ara de les principals recerques de demografia històrica navarresa, que té l'aparença d'un registre de focs reals i que no és sinó

un llibre de focs fiscal sense gran valor demogràfic. Les imperfeccions d'aquests recomptes o inventaris ens han portat ràpidament a estendre més enllà les recerques. I ha estat recercant en la monumental sèrie de registres de comptabilitat reial —uns 560 registres— que hem descobert tota la riquesa dels comptes anuals de les *pechas*, font inèdita i de la qual ningú no havia fins ara sospitat l'interès.

El sistema de percepció d'aquests censos a Navarra es basava en dos tipus de *pechas*, les *pechas capitales* i les *pechas taxadas* o *pleyteadas*, totes dues d'un import fix. La *pecha capital*, com el seu nom indica, era pagada per cap, és a dir, per cap de família i d'explotació. La *pecha taxada* era pagada col·lectivament pel conjunt de tenents d'un poble o d'una vall; la comunitat era, en aquest cas, la responsable de satisfer una cotització fixada. Tots dos sistemes, tanmateix, no coexistien en el si d'una mateixa col·lectivitat. Els pagesos estaven sotmesos a una o altra d'aquestes dues modalitats de prestació. Les *pechas capitales* predominaven a les dues *merindades* pirinenques de Pamplona i de Sangüesa; les *pechas taxadas* dominaven a les dues *merindades* meridionals d'Estella i de Tudela, on totes les comunitats de pobles i de valls, a excepció d'un petit sector d'Arasco Alta —tres pobles—, eren exempts de la sostracció individual.

El model de comptabilitat de les *pechas* va ser creat entre la meitat del segle XIII i el segon quart del segle XIV. Poc a poc els comptes es diversifiquen i es fan més precisos i detallats, alhora perquè els procediments de gestió es milloren i perquè les dificultats trobades a partir dels anys 1280-1300 pels recaptadors de tributs o censos obliguen a recórrer a mètodes comptables més subtils i més rigorosos. Els registres de *recibidores* mostren els progressos tècnics de l'aparell de recaptació que permeteren de superar els obstacles creats per la crisi agrària i l'empobriment dels pagesos.

La presentació anual de les *pechas capitales*, amb algunes escasses excepcions, és bastida sobre el mateix esquema, però, segons els períodes, amb un nombre variable de rúbriques. El millor és descriure els comptes de les *pechas capitales* en l'apogeu, en el moment que les indicacions són més abundants i més precises —entre 1358 i el 1425—. Cada any, el registre presenta a cada poble les rúbriques que segueixen:

—El nombre de *peyteros* o *pecheros* d'un poble per categories socials.

—La tarifa de la *pecha* en vigor a la localitat.

—L'import total de la *pecha* lliurat pel conjunt de tenents de la comunitat.

—Els *deficidos* de l'any, amb llur justificació: defuncions, partences, empobriments que comporten l'extinció del foc o el seu desclassament.

—Els *deficidos* de l'any precedent i els del període anterior.

—Els *crecidos* de l'any, també amb llur explicació: arribada o creació de focs, promoció de focs existents, etc.

Examinem ara aquestes diverses rúbriques basant-nos en exemples concrets: en principi, el nombre de *peyteros* o *pecheros*, la tarifa de la *pecha* i l'import global dels satisfets. Heus ací les comunitats d'Itoiz-Orbaiz en els comptes del 1362: "*En Ytoyz et Orbayz, de peyta de VII peyteros entegros de cadauno III robos, valen V cafices I robo et de IX axaderos de cadauno I robo II quartales valen III cafices I. Item de VII peytas de mugeres de cada una III quartales, valen I cafiz II quartales. Suma X cafices II quartales. Def. III robos por el sayon que es peytero entegro...*" Són registrats a Itoiz-Orbaiz, el 1363, 7 *peyteros entegros*, 9 *axaderos* i 7 *mugeres*, en total, 23 tenents. Però cal afegir als 7 *peyteros entegros*, el que s'encarregava *in situ* de recaptar els cànons, el *sayon*, simple tenent del poble que, en bescanvi dels serveis lliurats al senyor, era temporalment exempt del pagament de la seva *pecha*. El total dels sotmesos és, doncs, de 24. ¿Què cal entendre per *peytero*, unitat de base de la sostracció

senyorial? El *peytero* és el cap de l'explotació pagesa que paga cada any la *peyta* —o *pecha*—, és a dir, el cens. El terme designa per tant el tenent, realitat demogràfica i econòmica. Com que l'explotació pagesa és de caràcter familiar, el *peytero* és també el cap de família. Conèixer en una comunitat el nombre de *peyteros*, és així estar informat alhora sobre el nombre d'unitats de producció i sobre el de cèl·lules familiars, famílies conjugals la majoria. En resum, la xifra de *peyteros* indica a cada localitat el nombre de llars pageses que paguen el cens al rei. No correspon forçosament al nombre total de llars que componen la comunitat vilatjana. Aquesta pot també, de vegades, aplegar famílies d'*hidalgos* i de *francos* que no paguen cap tribut o cens senyorial, o de *labradores* dependents d'altres senyors.

Els tenents inscrits en els comptes dels *recibidores*, qui són? *Pecheros realengos*, essencialment, és a dir els mateixos tenents del rei. Però al seu costat figuren alguns grups de *pecheros solarigos* —o *solariegos*—, altrament dit tenents de senyors laics o eclesiàstics, sobre els quals el sobirà exercia una tutela senyorial i sostreïa la meitat de la *pecha* —l'altra meitat anava a parar al senyor directament—. No cal subratllar l'interès que ofereix la presència de *pecheros solarigos* entre els sotmesos a les *pechas capitales*. Hom sap la desconfiança que es podria tenir respecte a una investigació que es limités al domini reial. Quin seria efectivament l'abast d'observacions fetes sobre una senyoria única, per molt diversa i tentacular que fos? L'objecció es deixa fàcilment endevinar. Els contingents de *pecheros solarigos* permeten algunes profundes incursions sobre les terres senyorials vassalles. La crítica que se'ns podria fer perd així l'essencial de la seva consistència. En la nostra mostra de 223 pobles, 40 abriguen *pecheros solarigos* (19 a la *merindad* de Pamplona i 21 a la de Sangüesa).

Aquesta unitat fonamental de sostracció que és el foc *pechero* s'identifica la majoria de les vegades amb la família o més aviat amb la família que explota una tinença. No exclusivament, tanma-

teix. La noció de *pechero* cobreix també les llars de les vídues i totes les restes de focs que continuen ocupant les explotacions familiars; àdhuc aquells que són miserables o reduïts a la inactivitat per l'edat —orfes i vells— o per malaltia. La tinença pagesa, mentre és habitada, és en efecte sotmesa a sostracció. Aquest és el principi aplicat. El règim de tributs o cànons senyorials només preveu l'exempció completa en el cas d'abandonament total. El sistema de les *pechas* permet així un acostament social a tots els membres de la comunitat de tenent; dels focs íntegres als focs residuals.

L'administració senyorial podia difícilment no prendre en consideració l'infortuni demogràfic de famílies febles i les desigualtats de fortuna. A aquest efecte, els *pecheros* eren a cada vall repartits en dues o tres classes a les quals era aplicada una taxació immutable de *pechas*. A la *merindad* de Pamplona els focs es repartien entre dos nivells, el dels *pecheros entegros* —focs menats per homes—, que pagaven una tarifa sencera, i el de les *mugeres* —focs de vídues, de dones solteres o d'orfes—, que només pagaven la quarta part de la *pecha*. Al costat d'aquesta repartició binària hi havia, a la *merindad* de Sangüesa, una classificació en tres grups: el dels *pecheros entegros* —focs masculins proveïts d'arada—, que pagaven la *pecha* sencera; els *pecheros axaderos* o *medios* —focs masculins de jornalers que treballaven llurs terres amb l'*axada*—, que pagaven mitja *pecha*, i finalment el de *mugeres* —focs femenins o d'orfes—, taxats solament amb la quarta part de la *pecha*. La vall d'Amescoa Alta oferia un segon tipus de distribució en tres estrats, fonamentats aquest cop solament sobre la possessió de bestiar de tir: el foc *entegro* era el que disposava del tir complet (dos animals), el foc *medio* el que només tenia un animal. Pel que fa al foc *quoarto*, equivalia a l'*axadero* de la *merindad* de Sangüesa.

A cada vall, la taxació era la mateixa per a tots els focs d'un mateix grup, amb algunes excepcions, i no va variar del 1280 al 1454, tant per les *pechas* en diners com per les *pechas* en grans. L'existència i la immutabilitat de la taxació fan que les fluctua-

cions de la renda anual de les *pechas* segueixin fidelment, en el si de la comunitat vilatjana i en el límit d'una mateixa vall, les variacions del nombre de focs. Però l'estratificació dels cànons en dos o tres nivells fa que la concordança i l'aproximació no siguin perfectes. Aquesta reserva no treu res a la precisió de l'indicador demogràfic que constitueix la renda anual de les *pechas*. Per convèncer-se d'això, n'hi ha prou amb comparar la corba de cànons amb la del nombre de llars. Apareix així que les fluctuacions producte de les *pechas capitales* són respecte a la demografia navarresa dels segles XIV i XV —quan manquen les corbes del nombre de focs— el que són als segles XVI i XVII, respecte al volum de la producció rural, les oscil·lacions de les rendes decimals.

Tal com es desprèn del nombre de focs i de l'import global de les *pechas* pagades, els comptes indiquen les variacions escaigudes durant l'any. Els *deficidos* d'antuvi, consecutius a l'extinció dels focs o a llur pèrdua de categoria. Heus aquí la comunitat d'Osteriz el 1349 —aranzel de la *pecha*, 6 sous pel *pechero entegro*, 3 sous pel *medio*, 1 sou 6 diners per la *muger*—: “*En la villa d'Osteriz de peyta XL s. VI d. Def. VI s. por Hienego Aeceyz peytero entegro que es muerto et sus heredades jazen landas et no ha ninguno qui las quiera labrar. Item. def. IIII s. VI d. por Lope Martiniz peytero entegro que es muerto et su peyta es tornada en peyta de muger. Item def. III s. por Sancha Garcia et por Oria Iniguiz que son muertas et lures heredades jazen landas et ninguno qui les quiera labrar. Item def. XV s. ut in preterito. Item def. X s. VI d. ut in annis preteritis.*”

El *recibidor* enregistra el 1349, en aquest poble, un dèficit de 6 sous causat per la desaparició del foc de Hienego Arceyz, *pechero entegro*, un de 4 sous 6 diners ocasionat pel rebaixament del foc d'un segon *pechero entegro*, Lope Martiniz, que ha davallat a la categoria de *muger*. —la seva *pecha* passa de 6 sous a 1 sou 6 diners—, i finalment un dèficit de 3 sous consecutiu a la desaparició de dos focs de *mugeres* —el dèficit de cadascun és d'1 sou 6 diners—. El cessament d'un foc es tradueix en la pèrdua de la

integralitat de la *pecha* fins aquell moment pagada. Dues raons essencials ho expliquen: la mortalitat que va anihilar la totalitat de la llar o el que en quedava, i les migracions que buiden la casa i l'explotació. Els rebaixaments són també minuciosament descrits i justificats. No existeix de fet una frontera estancada entre els diversos estrats dels *pecheros*. Tan bon punt un foc deixava de correspondre a les seves normes de classificació —mort o separació del cap de família, pèrdua dels animals de tir—, cau un o dos nivells. Si aquests rebaixaments han afectat els comptes, és perquè comportaven per al senyor una pèrdua de renda igual a la diferència existent entre l'import de la *pecha* pagada l'any precedent i el cost de la nova *pecha*. La menció de les pèrdues de l'any és sempre seguida d'una menció dels *deficidos* de l'any immediatament abans —*def. XV s. ut in anno preterito*—, o bé dels *deficidos* anteriors —*def. X s. VI d. ut in annis preteritis*—. Però els comptes es limiten aquí a indicar xifres brutes, sense cap altra precisió.

Útima rúbrica, la dels *crecidos*, és a dir els guanys de les *pechas*. Retornem un instant a la comunitat d'Itoiz-Orbaiz, aquest cop el 1358: "*En Itoyz et Orbayz de peyta con III quartales crecidos por Marico fijo de Lope d'Ul qui non solia pagar que peyta de muger et la su peyta es tornada a peyta d'axadero, de IX peyteros entegros de cada uno III robos valen VI cafices III robos, item de XI axaderos de cadauno I robo II quartales valen IIII cafices II quartales. Item de VIII mugeres de cadauna III quartales, valen I cafiz II robos. Suma XII cafices I robo II quartales.*" El *recibidor* enregistra el 1358 un guany de III quartales consecutiu a la promoció d'un foc de *muger* a la categoria d'*axaderos*.

Tota creació d'un foc —per immigració d'estrangers al poble o per instal·lació de gent de la localitat— comportava automàticament el pagament d'una *pecha* nova, d'un valor corresponent a la categoria de *pechero* en la qual era admesa la llar que acabava de ser fundada. Les reordenacions de *pecheros* —arribada a la llar d'un adult masculí en els focs de *mugeres* o l'adquisició de bestiar

de treball a les llars d'*axaderos*— es traduïen naturalment en un augment de la renda de les *pechas*. El guany era igual a la diferència de valor entre l'antic cànon i el nou.

Deficidos i *crecidos* indiquen en total, cada any, les pèrdues i els guanys de focs, alhora que descriuen en el si de la jerarquia dels *pecheros* la mobilitat descendent i ascendent. No cal subratllar la riquesa de les informacions proporcionades per aquestes dues rúbriques, tant per a estudiar la mortalitat i les migracions com els períodes de creixement o decreixement demogràfic i econòmic. Els *deficidos* jalonen els anys de crisi —fams o epidèmies que comporten un excés de mortalitat i de substancials migracions— i les fases de pauperització de la pagesia —desclassaments de focs—. Els *crecidos* són, contràriament, els testimonis dels períodes de revifament demogràfic i econòmic —creació i reconstrucció de llars i explotacions.

Heus aquí en total materials que demanen una explotació llarga i pacient, però ben fructuosa. La sèrie de comptes de *pechas* no és tanmateix sense defectes. Una sola de les 6 rúbriques cobreix la totalitat del període 1280-1454, la de la renda anual dels cànons, llevat d'excepcions locals. Les cinc altres comencen amb més o menys gran retard i, a més, s'aturen a vegades abans de la meitat del segle xv.

El camp d'observació comprèn 223 comunitats que es reparteixen entre vint-i-cinc valls de les tres *merindades* de Pamplona, Sangüesa i Estella:

	<i>Nombre de valls</i>	<i>Nombre de comunitats</i>
Pamplona	13	110
Sangüesa	11	110
Estella	1	3

La majoria d'aquestes comunitats eren molt petites, menys de 20 focs gairebé sempre —per a un 76 %—, i eren rares les que

formaven pobles importants, d'una seixantena de llars o més encara; no se n'hi compten més de sis.

Així no ha de sorprendre que totes juntes, aquestes localitats no reuneixin més de 3.600 a 3.700 famílies vers 1320-1340, la qual cosa fa de mitjana uns 16 focs per comunitat.

Les valls muntanyenques s'acorrueu des de la vessant cantàbrica a l'oest —San Esteban de Lerín, Basaburua Menor, Araiz— fins a les valls d'Aezcoa (riu Irati) i Arce (riu Urrobi) que pertanyen ja a la Navarra Oriental. La diversitat és essencialment climàtica. Segueixen de fet l'istme climàtic navarrès. En només algunes desenes de quilòmetres, es passa de l'Espanya oceànica a l'Espanya mediterrània, del faig a l'olivera. Hom no es plany d'aquesta dissimetria pluviomètrica i botànica. La cohabitació en la mostra estudiada de regions contrastades eixampla singularment l'abast de l'enquesta. Permet de fet "experimentar" les crisis frumentàries i les epidèmies dels dos últims segles de l'Edat Mitjana a les comarques que són clarament oceàniques —i on s'afegeixen sovint pluges rellevants— i al mateix temps a les zones de clima mediterrani —o que s'hi aproxima—.

Les fonts ens han portat ràpidament a organitzar la recerca al voltant d'un tema central: la pagesia navarresa enfront de les calamitats i les dificultats agràries dels segles XIV i XV. L'objectiu era menys un estudi exhaustiu de la classe dels productors rurals i una monografia del camp d'aquest petit Estat ibèric, que la mesura atenta de les destruccions causades per la fam, les guerres, les epidèmies i el marasme de l'economia en el si de la pagesia d'un país pobre, poblat i aclaparat d'impostos. Parlar, un cop més, de la profunda depressió del final de l'Edat Mitjana, pot semblar superflu i estèril. Després dels innombrables treballs dedicats des de fa alguns decennis als segles XIV i XV, ¿què es podria aportar de nou i original al coneixement de la "crisi", malgrat les controvèrsies que continua suscitant? Poca cosa, ben cert, si no és una millor aproximació estadística dels fenòmens estudiats.

Era fora de lloc retenir en les nostres estadístiques la totalitat de xifres lliurades pels registres de *recibidores*. La matèria era massa sobreabundant i el treball massa ingrat.

Calia fer una selecció prèvia dels registres. El mètode seguit va consistir d'antuvi en una localització de les més petites calamitats i desgràcies dels segles XIV i XV. Els quasi 50.000 documents analitzats en els 50 toms del Catálogo del Archivo General de Navarra, proporcionaven sobre els accidents climàtics, les epidèmies i les guerres, totes les informacions desitjades, sobretot després del 1350. L'abundància i la precisió d'aquesta documentació permeten de narrar amb detall la història dels esdeveniments de les calamitats rurals. A dir veritat, cap desgràcia no podia passar desapercibuda a través de la xarxa estesa per les fonts. El seu entrellat és tan concís que facilita, ultra l'establiment d'un canemàs precís de fets climàtics, epidemiològics i militars, una delimitació de les àrees sinistrades, i això a tot el regne. Aquests milers de documents permeten així d'avaluar la intensitat de les plagues, fins i tot abans de fer-hi una avaluació meticulosa en els comptes dels *recibidores*. En base a tots aquests punts de referència, el triatge preliminar dels registres no plantejava gaires problemes. Fins el 1328, les llacunes de la documentació imposaven un examen atent de tots els llibres conservats. A partir d'aquesta data, bastava deixar-se portar pel curs dels esdeveniments. Es va prendre cura de despullar d'una manera exhaustiva els comptes dels anys en què totes les fonts s'avenen a descriure un fenomen amoïnós. Per als períodes de calma, basta recórrer a sondatges espaiats cada quatre o cinc anys. Qui ha examinat algunes desenes de registres constata ràpidament que, fora dels anys dolents, els comptes repeteixen sovint les mateixes xifres, amb algunes variants. Quan dos registres aporten en dues dates poc allunyades, per exemple 1405 i 1410, estadístiques similars o molt aproximades, i sabent d'altra banda que la cronologia de les calamitats no

indica cap batzegada, era evidentment superflu d'efectuar un inventari de les xifres intermèdies.

La nostra investigació s'ha recolzat en total sobre 98 registres. Però, en definitiva, hem retingut en els dossiers estadístics només 70 d'aquests registres. Les observacions afecten en realitat 101 anys del període 1280-1454. Hom sap que els comptes indiquen regularment, a partir del 1328, els *deficidos* de l'any precedent. Amb aquest mitjà, cada registre cobreix de fet un període de dos anys, almenys pel que fa a la principal de les rúbriques presentades, la dels *deficidos*.

El tractament estadístic ha consistit d'antuvi en l'elaboració de corbes de les rendes de les *pechas* en cadascuna de les valls-testimonis, és a dir un total de vint-i-cinc gràfiques que essencialment es corroboren les unes amb les altres. La presència en la nostra mostra d'una cinquantena de comunitats que pagaven llurs *pechas* en forment, prohibia evidentment de traçar una corba global de la renda dels vint-i-cinc sectors. Això no és, però, una greu llacuna. ¿No era fal·laciós d'addicionar en una corba síntesi les dades estadístiques proporcionades per *merindades* de clima tan antinòmic, sobretot en períodes de fam? Més valia limitar-se a traçar una gràfica per *merindad*. Això de tota manera no ha estat possible a la *merindad* de Sangüesa, on la coexistència de dos contingents de *pechas capitales* —en sous i en grans— obligava a presentar dues corbes generals, l'una per a les comunitats que pagaven numeràriament, l'altra per a les que lliuraven forment.

Deliberadament ha estat escollida, per a cadascun dels sectors-testimonis, una presentació agermanada de la corba de les *pechas* i de la gràfica d'evolució del nombre i estructura dels focs. La juxtaposició de les traces revela la similitud de les corbes i la similitud de les variacions. Tots dos perfils evidentment es fan costat. Així, és sense el més petit risc que hom es pot refiar de les traces de les *pechas* per pal·liar les mancances, abans de 1358-1360 —llevat de 1318, 1321 i 1330—, del perfil dels focs. Les analogies

no són de tota manera totals. A dir veritat, la corba de les *pechas* revela una més viva sensibilitat en els moviments de la conjuntura i dóna als fenòmens estudiats una mesura més fina. Enregistra els *deficidos* causats per l'amputació o l'empobriment dels focs —que comporten rebaixaments de focs però sense variació del nombre—; té en compte també els *crecidos* suscitats per la reconstrucció de famílies o pel millorament de llur condició econòmica —que comporta requalificacions de focs—. La fam o una epidèmia podia no ocasionar cap desaparició de focs, però sí causar l'amputació o l'empobriment d'una fracció no negligible de les famílies. No hi ha cap traça sobre el perfil dels focs —si no és una modificació de llur estructura interna—; però s'observa un replegament de la corba de *pechas*, decididament d'una més gran fluïdesa. El perfil de les *pechas* és en definitiva un revelador molt més sensible i precís de la conjuntura demogràfica i social.

Les xifres dels *deficidos* anuals han servit senblantment per a establir gràfiques per a cadascuna de les 25 valls i per a les dues *merindades*. Aquestes gràfiques indiquen els percentatges de pèrdues brutes enregistrades pels *recibidores*. Les informacions comencen arreu el 1300 i cobreixen enterament el segle XIV i el primer terç del XV a la *merindad* de Pamplona; s'interrompen entre el 1405 i el 1430 a la *merindad* de Sangüesa. No es podia desitjar, per a mesurar les polsacions demogràfiques i socials de la vida del camp, un baròmetre més precís. Aquestes gràfiques tenen sobretot per objecte, a més de proporcionar la cronologia exacta de les calamitats, d'avaluar-ne els estralls i distingir els anys tràgics o difícils dels que ho són menys.

CICLES DE CALAMITATS, EVOLUCIÓ DEMOGRÀFICA I CRISI AGRÀRIA

El món europeu coneix als segles xiv i xv una crisi, la manifestació més evident de la qual és la regressió demogràfica observada des de la Pesta Negra fins cap al 1450. El revifament demogràfic comença a partir de la meitat del segle xv. Aquest és l'esquema general, ràpidament esbossat. Les oscil·lacions que afectaran la població dels diversos reialmes de la Península Ibèrica no corresponen del tot a aquest esquema. Els historiadors espanyols posen l'accent sobre les característiques i l'especificitat de la demografia ibèrica als segles xiv i xv. Sense negar l'existència del replegament de la segona meitat del segle xiv, en minoren l'amplitud i insisteixen sobre els signes d'una evolució a contracorrent. És la primera singularitat observada. La segona consisteix a situar el principi de la recuperació demogràfica en el primer terç del segle xv, sobretot a Andalusia i Castella. Així oposen un model d'evolució dels països de la corona de Castella al model habitualment defensat per la historiografia occidental. ¿Amb quin model es relaciona la demografia navarresa de la baixa Edat Mitjana? Si seguim l'obra de J. Carrasco Pérez, *La población de Navarra en el siglo xiv*, que utilitza com a base documental el *Libro de Fuegos* del 1366, Navarra coneix una evolució del tipus castellà, amb un creixement del nombre de focs entre el 1366 i el 1427. Si seguim les informacions lliurades pels comptes anuals de les *pechas*, Navarra coneix una evolució de tipus occidental, amb un replegament de la població fins a la meitat del segle xv.

CICLES DE FAMS I EVOLUCIÓ DEMOGRÀFICA FINS EL 1346

Els llibres de comptes navarresos són excel·lents testimonis de les plagues que, des del final del segle XIII fins l'any 1346, aclaparen el camp. Se sap que, a l'Europa Occidental, les crisis frumentàries van ser el preludi anunciador de les catàstrofes dels segles XIV i XV. Què podien revelar les fonts navarreses? Gairebé no es pot esperar treure dels registres anteriors al 1300 informacions precises. Se sap solament que el final del segle XIII va ser turmentat per moltes caresties. Passat el 1300, la freqüència i la regularitat més gran dels registres permeten localitzar tots els senyals de dificultats. La lenta degradació de la primera meitat del segle XIV té força l'origen en crisis de subsistència.

Del 1300 al 1346, els comptes de les *pechas* demostren que hi hagué no menys de vint-i-cinc anys de penúries frumentàries i de dificultats socials (vegeu l'apèndix Annexos núm. 3). Destaquen d'antuvi vuit anys francament dolents: 1305, 1309, 1311, 1313, 1315, 1328, 1335 i 1336. Tots els senyals ho testimonien: el nombre de pobles afectats (de 50 a 77, és a dir, del 23 al 35 % de la mostra), l'índex de dèficit i més encara la violència dels atacs de mortalitat. El rècord pertany al 1335, amb 75 comunitats investigades i 112 famílies reduïdes o anihilades per la mort. Vénen després, gairebé tan doloroses, les fams de 1313, 1328 i 1336.

Anys	Nombre de comunitats afectades			
	Pamplona	Sangüesa	Amescua Alta	Total
1305	36 sobre 109	15 sobre 107	0 sobre 3	51 sobre 210
1311	40	sense precisions		
1313	26	48	2	76
1315	39	19		58
1328	37	40		77
1335	48	24	3	75
1336	29	36	1	66

Aquests vuit anys corresponen a les ones de misèria quasi general a Navarra. Tots els sectors en són afectats, però amb una violència desigual. Segons que el dèficit de les collites tingui l'origen en una greu sequera o una pluviositat sobreabundant, l'epicentre del desastre es desplaça d'una *merindad* a l'altra, de les terres humides de Pamplona a les terres més seques de Sangüesa, i viceversa. Aquest balanceig explica que cap d'aquestes fams generals no va ser veritablement catastròfica. L'any 1313 va ser atroç a la *merindad* de Sangüesa i simplement dolent a la *merindad* de Pamplona. Inversament, la fam del 1335 afecta més la regió de Pamplona que la de Sangüesa. La crisi del 1328 sembla que n'és l'excepció: no hi ha cap diferència entre les dues *merindades*, que són igualment afectades. És que el 1328, precisament, el pol de la fam se situava al límit de les dues *merindades*.

La sèrie dels anys crítics comprèn després dotze anys certament dolorosos, però en menor grau: fams tan mortíferes com les precedents, però molt més circumscrites. La proporció de pobles danyats resta inferior al 20 %: de 20 a 45 localitats, la qual cosa abaixa els percentatges mitjans de pèrdues, que, a les valls i als pobles afectats, són tanmateix molt sovint elevats. En aquest grup figuren les flamarades de 1300, 1318, 1329, 1330, 1333, 1334, 1337, 1338, 1340, 1342, 1345 i 1346 (vegeu l'apèndix Documents núm. 1). Hi ha, però, cinc anys durant els quals les inquietuds alimentàries, evidentment molt menys fortes, no afecten sinó un nombre limitat de comunitats: 1314, 1316, 1319, 1339 i 1341. Els pobles afectats no són més de 20.

S'han pogut assenyalar, de mitjana, d'alertes frumentàries més d'un any de cada dos. A dir veritat, aquesta constatació reflecteix imperfectament la realitat de les crisis de subsistències, que s'organitza en cicles bastant llargs separats per treves de duració variable. A l'interminable cicle del començament de segle va succeir el llarg respir dels anys 1320-1327; una nova sèrie de fams del 1328 al 1330; una lleugera calma el 1331-1332, i cruels ofen-

sives del 1333 al 1337 que, a la *merindad* de Sangüesa, prolonguen llurs destrosses fins el 1346. La recurrència de les fams és ben bé el tret essencial del camp navarrès de la primera meitat del segle XIV. Llevat del 1320 al 1327, els anys transcorren gairebé sempre amb la repetició de les mateixes dificultats.

Precisar a Navarra el nombre d'anys dolents era indispensable. Però això no podia bastar. L'escassetat no afectava de fet la totalitat de les comunitats, ni de lluny: 30 % de pobles afectats el mateix any és una proporció excepcional. Així, la cronologia de les crisis, per molt útil que sigui, dona, de llur freqüència en la vida quotidiana dels camperols, una falsa imatge. Convé de conèixer llur cadència al nivell de la vida local. ¿A quants anys penosos o atroços hagué de fer front el poble navarrès, del 1280 al 1346? És, en el fons, la qüestió essencial. S'ha efectuat, localitat darrere localitat, un recompte precís dels anys deficitaris revelats per les sèries estadístiques. El nombre d'anys deficitaris varia, segons els pobles, d'1 a 12. Però un 65 % de les localitats (142 sobre 219) han afrontat de 4 a 8 collites dolentes; 18 % no passen de tres anys i el 17 % van de 9 a 12. La mitjana s'estableix per al conjunt de les 219 comunitats a 5,87: 5,73 als 109 pobles de la *merindad* de Pamplona, 6,02 a les 107 localitats de la *merindad* de Sangüesa i 5,33 als 3 pobles de l'Amescua Alta. En 66 anys, del 1280 al 1346, el poble navarrès ha fet front, de mitjana, a 5 o 6 ofensives de carestia i fam: aproximadament, un any crític cada 10 anys. La crisi frumentària és ben bé en definitiva un drama normal i freqüent del qual cap comunitat no pot escapar-se. Heus aquí, a títol d'exemple, els 3 pobles de la vall d'Olaibar, que es va estalviar del flagell fins el 1305, però que després fou severament castigada fins el 1346:

Índexs de dèficit anuals

	<i>Osacain</i>	<i>Beraiz</i>	<i>Olaiz</i>	<i>Vall</i>
1305		69		18,1
1309	3,8			1,3
1311	9,2		16,5	10,5
1313	24,0		11,3	14,2
1314		29,3		8,9
1315		12,1	13,3	8,8
1316			15,3	6,6
1317		2,7		0,6
1328			5,0	2,6
1330	11,9			3,6
1333		7,0	1,0	2,5
1334		1,9		0,4
1335	12,1		10,5	8,6
1336			8,6	3,1
1337	6,8			2,0
1342	6,8	8,7		4,1
1342 a 1345	<u>8,0</u>	<u> </u>	<u>9,7</u>	<u>7,8</u>
Nombre d'anys de crisi	8	7	9	17

Més que la freqüència de les caresties i de les fams, el que afecta sobretot, en el cas de la vall d'Olaibar, és la feixuguesa dels dèficits anuals, de la qual cosa no donen compte les mitjanes per valls i encara menys les mitjanes per *merindades*, que minimitzen forçosament les pèrdues reals sofertes per cada poble, ja que, de fet, les 3 localitats no són mai afectades simultàniament.

Les onades de carestia que hostilitzen Navarra des de 1260-1280 i fins a l'arribada de la Pesta Negra, no són ben sovint (com ens ha estat donat de comprovar-ho en diverses ocasions) sinó les manifestacions regionals de fams de gran importància

que afecten els països mediterranis i a vegades fins i tot les regions més septentrionals de l'Europa Occidental. Això és cert sobretot per a les més terribles. La concomitància de les collites dolentes és sovint manifesta, sobretot pel que fa a la França meridional i la resta de la Península Ibèrica. ¿Podem, tanmateix, afirmar que aquestes fams simultànies han tingut arreu la mateixa duresa? S'ha pogut mesurar a Navarra la violència de les diverses ofensives i la gravetat de les pèrdues, excés de mortalitat, migracions de fam, gran misèria. Què hi va haver en altres llocs? L'absència de fonts que permetrien una avaluació precisa dels estralls és un gran handicap. Tan sols les corbes demogràfiques poden de vegades pal·liar aquesta mancança. Quan, en una regió donada (i pensem ara en Provença), la documentació testimonieja alhora l'existència de trastorns frumentaris a les mateixes dates que a Navarra i l'estancament del nombre de focs (de vegades fins i tot un replegament bastant clar) molt abans de la Pesta Negra, no és excessiu de pensar que les fams hi han tingut una força i uns efectes comparables.

Passat el 1280, i sobretot després del 1300, la novetat no és la reaparició de fams mortíferes, semblants a les que havia conegut l'Occident fins al segle XI. El segle XIII, si jutgem per les greus crisis frumentàries que després del 1260 marquen cadascun dels decennis, no en fou gaire estalviat. Tan lluny com es remunten les fonts fiscals, descriuen mesos de penúria dramàtica. El primer registre de comptes, ¿no ofereix ja un bon exemple de crisi generalitzada des del 1260? La novetat, a partir de 1280-1300, rau molt més aviat en la freqüència i el ritme sostingut dels assalts. L'extrem final del segle XIII i la primera meitat del segle XIV, excepte entre el 1319 i el 1328, presenten un interminable seguit de fams. Les crisis del segle XIV, ¿són més homicides que llurs predecessores, especialment les dels anys 1260-1300? Sí, segons tota versemblança. Però llur gravetat resideix sobretot en el caràcter incessant dels atacs i l'absència de respir, que desgasten a poc a poc els

organismes i els impedeix de recobrar les forces. És en definitiva aquesta extraordinària profusió de fams la causa de l'excés de mortalitat.

És forçós, en resum, de constatar que cap de les fams del final del segle XIII i de la primera meitat del segle XIV no ha tingut una acció decisiva en el capgirament de la conjuntura i el desencadenament de la crisi agrària al final de l'Edat Mitjana. La fam del 1315, considerada sovint la terrabastada que inicia un període tràgic, no ocupa a Navarra sinó un lloc força limitat. No podem tampoc atribuir aquest paper a les crisis del començament de segle o a les del decenni de 1330. Distingir aquest any o aquell altre portaria a una esquematització fal·laç. Les fluctuacions demogràfiques no revelen cap trencament brutal. La impressió que domina és, contràriament, la d'una subalimentació de crisi quasi permanent, excepte potser del 1320 al 1328. Un món ple i famèlic, així se'ns mostra la Navarra de la primera meitat del segle XIV. Més que no pas d'una terrabastada, es pot parlar, a Navarra, d'un cel gairebé constantment enfosquit per la fam.

Hom sol escriure que el creixement de la població occidental, sensiblement alentit al segle XIII, s'atura als voltants del 1300, i que els senyals precursors de recessió s'amunteguen arreu molt abans del 1348. La societat, esquarterada sota els cops incessants de les caresties, s'esbotza per totes parts. Les mortaldats se succeeixen a un ritme cada vegada més alarmant. Les observacions fetes a Navarra corroboren plenament els fenòmens descrits a Winchester, a Forez o al Llenguadoc. Se'n coneixen les conseqüències demogràfiques. La població, passat el 1300, s'estanca i a vegades ja comença una lleugera davallada, a Provença i Normandia oriental sobretot. Què passa a Navarra? Les fonts permeten de descriure amb una precisió inhabitual per a aquest període el moviment global de la població a partir del 1280.

Dos tipus d'evolució es dedueixen a l'engròs. En primer lloc, una tendència a la recessió, molt anterior a la Pesta Negra,

ja es manifesta abans del 1320: 6 valls i 101 comunitats van tocar sostre entre el 1280 i el 1321, generalment abans del 1300. Però els cims del final del segle XIII i principi del XIV no van ser seguits d'un ocàs continuat i ràpid fins a la Pesta Negra, llevat d'excepcions. Aquestes valls i aquests pobles gaudiran encara de bons períodes de recuperació que els van permetre sovint d'aproximar-se a llurs nivells rècords.

En 18 valls i 118 comunitats, l'ascensió és continuada fins els anys 1328-1346, i aquesta és la tendència que domina al conjunt de les dues *merindades*. El moviment ascensional es prolonga fins als voltants de la Pesta Negra a 6 d'aquestes valls i 39 d'aquests pobles. En tots els altres s'inverteix entre el 1328 i el 1340. Però la recessió que seguí va ser generalment lleu. També, els nivells de l'època immediatament anterior a la pesta són molt sovint sorprenentment elevats. Heus aquí, calculats sobre la base de l'índex 100 el 1280, les cotes anotades per al 1346:

— 110 a la *merindad* de Pamplona.

— 120'3 i 111'8 a la *merindad* de Sangüesa.

I la majoria de les valls ultrapassen el 1346 llur nivell del 1280:

<i>Índex el 1346</i>	<i>Nombre de valls</i>
més de 200	1
de 150 a 200	2
de 100 a 150	11
de 75 a 100	6
de 58 a 75	4

En definitiva, les estadístiques navarreses denoten que no hi ha hagut sempre una antinòmia entre la repetició de cicles de fams atroces i la prossecució a llarg termini del creixement demogràfic. Certament s'ha observat que prop de la meitat de les comunitats s'estancaven o fins i tot declinaven a partir de

1280-1300, la qual cosa mostra clarament la gravetat i la influència de les crisis frumentàries. Tots dos fenòmens van aleshores perfectament d'acord. Però si es considera l'evolució global del conjunt de pobles i de valls de la nostra mostra, la discordança salta a la vista. Malgrat les fams, l'embranchida de la població prossegueix fins el 1333 a la *merindad* de Pamplona i fins 1342-1345 a la *merindad* de Sangüesa. En resum, les crisis frumentàries de la primera meitat del segle XIV han preparat potser el terreny a la pesta, però, a Navarra almenys, no són directament responsables de la caiguda demogràfica del final de l'Edat Mitjana.

El camp navarrès, malgrat el seu estat de superpoblació —és cap al 1330-1346 almenys tan poblat com al començament del segle XIX—, ha pogut mantenir fins el 1347 el seu fràgil equilibri i assegurar la seva supervivència. La tendència a la regressió es manifesta molts cops, però no hi preval. La Navarra de la pre-pesta ofereix l'espectacle de dues forces que s'oposen. La força destructora de les fams, temible i arreu present, però que no predomina sinó en alguns sectors, i el vigor demogràfic que, en el conjunt del reialme, passa finalment al davant fins a les proximitats de la Pesta Negra. Sense l'ajut d'epidèmies virulentes —les fonts no aporten en cap moment el mínim índex de llur existència—, les fams, per molt nefastes que siguin, apareixen incapaces d'aturar a mitjà o a llarg termini el creixement de la població i invertir el moviment; tot just si arriben a alterar-lo i a retardar-lo un moment. Hom imagina malgrat tot difícilment fams més properes i més violentes. S'ha de creure que la natalitat al començament del segle XIV era encara molt elevada; calia que ho fos per a contrapesar les destruccions de l'excés de mortalitat de la fam.

Sobre les tendències de l'evolució del 1280 al 1346, què val el testimoniatge del camp navarrès? De moment, poques regions han proporcionat informacions clares i els exemples més nombrosos es refereixen essencialment a les ciutats. El problema essencial és en el fons mesurar, allà on es manifesta, la importància de

la recessió demogràfica imputable a les dificultats i a les crisis de la pre-pesta. Eludir la qüestió fa córrer un doble risc. D'antuvi, el d'atribuir tota la responsabilitat del retrocés demogràfic a la Pesta Negra i tenir per negligible la recessió que de vegades la precedeix, àdhuc quan les fonts narratives i administratives es concilien per descriure greus dificultats. En absència de documents amb xifres suficients, precises i coherents per a refer l'evolució demogràfica de la primera meitat del segle XIV i precisar-ne el ritme, s'ha, segurament, exagerat sovint l'impacte de la Pesta Negra. Els abusos han estat repetidament manifestats. Però no cal tampoc caure, com hom ho fa fàcilment des de fa uns quants anys, en l'excés invers i atribuir una responsabilitat desmesurada a les dificultats de la pre-pesta, exagerant la reculada demogràfica anterior al 1348. En l'estat actual de les recerques, tota temptativa de generalització seria summament perillosa. Els resultats obtinguts fins avui indiquen de fet tendències molt contradictòries, fins i tot en el si d'un petit país com Navarra.

És innegable que en algunes regions no hi va haver cap declivi demogràfic abans de la crisi de mitjan segle. No és superflu de recordar aquí les conclusions d'Edouard Baratier. L'historiador de Provença oposa l'Alta Provença, que després de l'auge dels anys 1315-1323 presenta nombrosos senyals de recessió, a la Baixa Provença marítima i occidental que "veu en conjunt augmentar la població fins el 1345". Aquestes connotacions no són molt allunyades de les que s'han pogut fer a Navarra. En altres regions, s'ha pogut observar que el declivi demogràfic s'havia iniciat abans de la Pesta. Però els índexs de recessió són sovint bastant febles. Així a la Normandia Oriental, la inflexió de la corba demogràfica, a penes marcada, se situa entre el 1314 i el 1347. L'evolució dels índexs, 100 el 1314 i 97 el 1347, tradueix una "lleugera decreixença veïna de l'estancament". L'índex de retrocés va ser una mica més elevat, sembla, a la senescalía de Beaucaire, si ens atenim a les revisions de focs realitzades el 1339

i el 1345-1346: en total, després del 1328, una caiguda d'un 12 %, sense cap dubte molt inferior a la que fou enregistrada el 1348. Cal ben bé constatar, en definitiva, que els exemples de recessió precoç i forta provenen exclusivament de les ciutats. Els últims estudis que s'han fet sobre Périgueux certifiquen en particular una caiguda del 50 % entre el 1330 i el 1345. El moviment decreixent és constatable en moltes altres ciutats, a Volterra i San Gimignano, a Pistoia, potser també a París, a Reims i a Narbona. Però molts d'aquests estudis pateixen de l'absència o de l'escassetat de xifres precises. I no podem excloure la hipòtesi d'una més gran fragilitat de les economies i de les societats urbanes, i, per tant, d'una particular receptivitat a les dificultats de la pre-pest. De tota manera, l'evolució demogràfica de les ciutats, en la mesura que no reuneixen sinó una feble proporció dels habitants d'un país o d'una regió, és poc significativa del moviment global de la població.

Així, igual que l'exemple navarrès o el de la Provença marítima i occidental no permeten en absolut minimitzar l'impacte que van tenir sobre les corbes demogràfiques europees les crisis frumentàries de la pre-pest, tampoc els més estranys casos de ciutats que, com Périgueux, van patir menys de la Pesta Negra que de les fams, de la misèria i la guerra dels 15 anys que la van precedir, no autoritzen a reduir el paper devastador de l'epidèmia del 1348. La raresa dels estudis estadístics i els resultats contradictoris als quals menen imposen en aquest camp la més gran prudència. Els problemes plantejats pels decennis de la pre-pest són molt complexos perquè les remarques tretes de punts d'observació tan escassos puguin permetre conclusions generals.

A la vetlla de la Pesta Negra, la població del reialme de Navarra pot ser avaluada entre 50.000 i 56.000 focs, sense comptar-hi el sector d'Ultra Puertos. Resulta bastant excepcional i digne d'esment el fet que solament després del 1818, amb l'inici de la industrialització, l'alt nivell demogràfic de la pre-pest va

ser assolit i superat. Aquesta constatació és irrefutable. Del 1350 al 1818, el nombre de focs resta sempre per davall del màxim medieval: 32.768 focs el 1553, 27.942 el 1637, 32.540 el 1677-79, 33.832 el 1728, 46.180 el 1818.

LA CRISI DE MITJAN SEGLE: 1347-1350

Entre el 1346 i el 1350 es produeix a Navarra la ruptura demogràfica, brutal i duradora.

La Pesta Negra no és l'única responsable de la terrible hecatombe de mitjan segle. Segons les lamentacions que omplen els registres dels anys 1347-1350, la fam del 1347 ocupa a les consciències rurals un lloc gairebé tan gran com l'epidèmia. "Fam i gran mortalitat", els contemporanis associen tots dos termes per descriure i explicar la successió de llurs desgràcies. El testimoni dels escassos supervivents del poble de Tajonar és en aquest aspecte molt significatiu. La majoria dels habitants han estat arrabassats per la "*fambre et la grant mortaldat*". Dues catàstrofes amb tota certesa estretament lligades.

Tanmateix, en els decennis que van seguir, les consciències col·lectives van modificar lentament el record d'aquells anys atroços, per no recordar més que la "*grant mortaldat primera*", és a dir la Pesta Negra, i solament ella. A poc a poc, la imatge de la fam s'esborra. Vers el 1370, no en queda ja res a la memòria dels homes. Guardem-nos d'una esquematització comparable. El nostre propòsit no és certament de qüestionar el paper essencial que tingué la pesta; les estadístiques aviat ho haurien desmentit. Però cal concedir, més que no s'ha fet en general, una atenció especial a la crisi frumentària que precedí l'epidèmia (vegeu l'apèndix Documents núm. 2). Aquest procedir és necessari arreu on la fam del 1347, si es fa cas de les cròniques, féu com a Navarra espectaculars i tràgiques retallades, en particular a Itàlia, Espanya i a la França meridional. Ara bé, com es procedeix habitualment? Llevat dels casos molt rars en què les fonts permeten un mesura-

ment directe de les pèrdues, hom comptabilitza els nombres de focs abans i després de la pesta, a partir d'inventaris més o menys allunyats en el temps de l'esdeveniment; la diferència calculada és aleshores atribuïda únicament als danys de l'epidèmia. Aquests mesuraments per diferència passen en silenci la part de la fam del 1347, de la qual no se sospita la gravetat. L'exemple de Navarra, on sectors sencers han perdut més del 20 % de llurs habitants alguns mesos abans de l'arribada de la pesta, prohibeix de procedir d'aquella manera i continuar ignorant els estralls de la fam.

La fam fou, a la *merindad* de Pamplona, general. Tots els sectors-testimonis hi són atrapats, però amb una importància molt variable, perquè els percentatges de dèficit de les *pechas* oscil·la, d'una vall a l'altra, del 4 al 36 %. Vuit valls sobre tretze han enregistrat un descens comprès entre el 10 % i el 21 %, dues se situen sobre el 21 %, tres sota el 10 %. El percentatge mitjà és del 17 %. Aquest coeficient reuneix alhora el dèficit degut a les defuncions, que s'ha pogut avaluar en el 12 %, i el degut a l'emigració, entorn del 5 %. Cal recordar tanmateix que, d'entre els que fugien, molts moriren; el percentatge real de dèficit causat per la mortalitat excedeix doncs el 12 %.

Sobre 104 localitats habitades, entre les que hom ha pogut interrogar, 79 han enregistrat defuncions i emigracions consecutives a la fam. Sobre uns 1.800 focs que hi havia en aquests pobles i caserius al principi del 1347, 229 faltaren a la crida un any més tard, o sigui el 12,72 %.

La *merindad* de Sangüesa ha conegut inquietuds alimentàries menors. Aquí també, la penúria és general, però afecta rarament el nivell elevat de la *merindad* de Pamplona. De les 107 localitats observades el 1347, 47 han sofert defuncions i emigracions. Però 38 se situen a les valls d'Esteribar, Erro, Longuida i Elorz, on la proporció dels pobles arruïnats per la fam s'acosta a vegades a la trobada a la regió de Pamplona. La fam, amb tota evidència, no hi produí ni tantes morts ni tanta emigració. El percentatge mitjà de

dèficit és del 6 o 7 %. I sobre uns 1.360 focs *pecheros* inventariats el 1346, 65 no hi són al final del 1347, o sigui que la pèrdua se situa en el 4,7 %.

No es pot dissociar la fam, ni segurament les dures dificultats de subsistència que la precediren de la pandèmia del 1348. La Pesta Negra no va arribar d'improvís a una atmosfera sense núvols. Prolongà i amplificà la grisor de la primera meitat del segle XIV i la tempesta del 1347 (vegeu l'apèndix Documents núm. 3).

En tres anys, 1348-1350, el dèficit de les *pechas* fou del 43,8 % en els 102 pobles de la *merindad* de Pamplona, del 41,4 % i del 44 % en les 110 comunitats de la *merindad* de Sangüesa —41,4 % en les comunitats que pagaven les *pechas* en sous, 44 % en les que les pagaven en grans—. Són pèrdues considerables, degudes essencialment a la desaparició de famílies senceres. Els focs anihilats representen el 90 % del dèficit global. Totes les valls ofereixen el mateix espectacle de desolació. Arreu impressionants, les pèrdues s'escalonen del 28 al 72 %.

Segurament és impossible d'avaluar el nombre de persones mortes per la pesta, fins i tot d'una manera molt aproximativa. Però es pot calcular el nombre i la proporció de focs desapareguts en el transcurs dels tres anys 1348-1350. El balanç és molt feixuc: fins el 1350, falten 1.141 de les 2.933 famílies que poblaven els pobles testimonis al començament del 1348. La proporció és del 39 %-40,8 % en els 107 pobles de la *merindad* de Sangüesa, 36,3 % en les 102 localitats de la *merindad* de Pamplona i 62,6 % en els 3 pobles de l'Amescua Alta. I l'hecatombe s'aproxima sens dubte al 50 % dels individus, potser fins i tot una mica més, si s'afegeixen, als membres dels focs exterminats, els morts de les famílies que només han estat amputades.

Les pèrdues globals, calculades al final del 1350 respecte a les sumes de diners i les quantitats de grans cobrats el 1346 sobre els territoris-testimonis, s'aproximen al 50 % a la *merindad* de

Sangüesa i ultrapassen aquest percentatge a la *merindad* de Pamplona, que enregistra un dèficit global del 53,81 %.

Quina és, en resum, la proporció de llars desaparegudes? A la *merindad* de Pamplona, s'arriba a un total de 799 focs, 563 destruïts *in situ* i 226 desapareguts a causa de l'emigració o vagareig: 229 el 1347 (28,7 %), 418 el 1348 (52,3 %), 129 el 1349 (16,1 %) i 23 el 1350 (2,9 %). S'ha avaluat la població del conjunt d'aquests pobles en 1.800 focs, vers el 1346, la qual cosa indica un percentatge de pèrdues entorn del 45 %. El dèficit de les *pechas* era en aquesta *merindad*, recordem-ho, del 53,81 %; però aquest dèficit englobava també les pèrdues causades pel rebaixament dels focs, especialment els nombrosos canvis de la categoria dels *entegros* a la de *mugeres*. La proporció de focs desapareguts és una mica menys elevada a la *merindad* de Sangüesa. N'hi comptem 594, 530 anihilats *in situ* i 64 a causa de l'emigració: 65 el 1347 (10,9 %), 414 el 1348 (69,7 %), 75 el 1349 (12,6 %) i 40 el 1350 (6,7 %). Sobre un total de 1.360 focs abans de la catàstrofe, es constata que fins el 1350 s'havia perdut un 43,6 %. Aquesta vegada, encara, el dèficit de les *pechas* és sensiblement més elevat, de l'ordre d'un 46 %. La crisi no s'havia limitat a anihilar un nombre considerable de llars; també implacablement ha minat i afeblit les famílies que han escapat a la destrucció completa. Algunes han anat a la ruïna; d'altres, no subsisteixen en 1350 sinó restes ben fràgils.

Molts menys focs, i també focs molt mutilats. És clar que en aquestes condicions ja no és possible de mesurar la sagnia de mitjan de segle con s'ha fet generalment fins aquí. Tots els càlculs que es limiten a un simple recompte dels focs perduts, minimitzen molt sensiblement l'ensorrament demogràfic. Totes les fonts fiscals, fins i tot les més homogènies i segures, compten únicament les quantitats de focs. I molts dels estudis procedeixen com si el valor del foc fos invariable. Es raona com si s'estigués en presència de dues categories de focs, els que la fam i la pesta han anihilat i els que han estat respectats totalment. Això no és

sinó pura il·lusió. En realitat, entre els focs anihilats i els que han restat intactes, existeixen graus d'amputació que no tradueixen els documents fiscals. En resum, convé si més no considerar que les pèrdues imputables a les crisis de mortalitat són molt superiors al nombre de focs desapareguts.

EL RETORN DE LES PESTES I LES FAMS DEL 1350 AL 1454

Amb la Pesta Negra comença a Navarra, com als altres països d'Europa, la difusió d'una sèrie de *mortandades* que, periòdicament, es van succeir durant la segona meitat del segle XVI i la primera meitat del XV.

Si hom es refereix a la cronologia de les embranzides europees de la pesta establerta per J.N. Biraben, es pot constatar fàcilment que el reialme de Navarra, del 1348 al 1450, és present a la majoria de les grans cites de la mort.

Anys d'embranzides de la pesta del 1348 al 1450

	<i>A Navarra</i>		<i>A Europa</i>		<i>A França</i>
1	1348	1	1348	1	1348
2	1362-1363	2	1361-1363	2	1361
				3	(1369)
3	1374	3	1374	4	1374
4	1382-1383	4	1383	5	1382
5	1388	5	(1389)	6	(1390)
6	1395				
7	1400-1402	6	1400	7	1400
8	1411-1413	7	(1412)	8	1412
9	1422	8	1420	9	(1420)
10	1429-1430	9	(1427)	9 bis	(1426)
				9 ter	(1433)
11	1441-1442	10	1438	10	1439
12	1451-1452	11	1450	11	1452

Amb alguns matisos, la concordança de les dates és remarcable. Per a 9 de les 12 embranzides que han afectat Navarra, el sincronisme és quasi perfecte: el 1348, el 1362-1363, el 1374, el 1382-1383, el 1388, el 1400-1402, el 1411-1413, el 1420 i el 1451-1452. La cronologia revela simplement que les epidèmies navarreses se situen adés al començament de les grans foguerades europees —el 1382, el 1388, el 1411—, adés al contrari cap al final —el 1422, el 1451-1452—. En els altres dos casos, el 1429-1430 i el 1441-1442, les embranzides navarreses tenen un retard de dos o tres anys respecte a les epidèmies europees. Resta l'atac del 1395, que no figura a les sèries d'embranchides principals i secundàries proposada per J.N. Biraben, però de la qual se sap que incideix també a Barcelona i a Tolosa de Llenguadoc.

Però l'interès essencial de les nostres fonts, una vegada establerta la cronologia precisa de les pestes i assenyalat el sincronisme amb els grans atacs europeus, rau a permetre, en el quadre geogràfic ofert per les valls i pobles testimonis, una aproximació estadística de les pèrdues humanes i una delimitació de les zones contaminades. El 1348, la pesta ho ha inundat tot i ha colpejat amb una força inaudita, ocasionant destruccions evidentment variades, però arreu catastròfiques. Els atacs ulteriors foren molt menys mortífers i cap no va ser general. L'estudi atent de les fonts navarreses subratlla la diversitat dels matisos.

Entre les 11 embranzides que, després del 1348 i fins el 1452, van commoure les poblacions rurals, dues solament, les de 1362-1363 i 1400-1402, foren molt violentes. Dos cops, i en diversos indrets, la pesta retroba la força destructora que el 1348 li havia permès d'emportar-se més de la meitat de les llars navarreses. Però no va fer estralls arreu. Tant el 1362 com el 1402, moltes regions foren respectades. I a més, sobretot, les zones i pobles contaminats foren molt desigualment afectats.

La crisi dels anys 1360 no té res de comparable amb la de 1347-1350. Els percentatges de pèrdues globals i el nombre de

pobles danyats són molt més febles. En valors absoluts, hom és encara més lluny de les xifres de mitjan segle. Del 1360 al 1368, la població d'ambdues *merindades* ha perdut 279 llars: 224 a la *merindad* de Sangüesa i 55 a la de Pamplona. La caiguda és espectacular sobretot a la *merindad* de Sangüesa: 30 % de descens en els sectors taxats en sous, 23 % en els sectors taxats en grans. Sobre la base de l'índex 100 el 1345, en el moment que culmina la corba, les *pechas* en diner s'abaixen de 61 el 1360 a 47 el 1365 i 43 el 1368. La corba de grans se situa successivament en els índexs 58 el 1360, 52 el 1363, 47 el 1364, 46 el 1365, 44 el 1368. Baixada molt més feble a la *merindad* de Pamplona, però també més diversificada i contrastada: una mica menys del 8 % per al conjunt de les 13 valls. L'índex perd solament 4 punts: 52 el 1360, 48 el 1368. Sobre el conjunt dels 196 pobles que componen encara la nostra mostra després del 1360, 133 han vist l'import de les *pechas* pagades disminuir, o sigui un 68 % de l'efectiu: 57 sobre 99 a la *merindad* de Pamplona (57,5 %), 73 sobre 94 a la *merindad* de Sangüesa (77,5 %) i les 3 localitats d'Amescoa Alta. Però les pèrdues són molt desiguals.

Els anys 1400-1405 són marcats per un descens molt acusat del nivell de les *pechas*. Com el 1360-1368, la *merindad* de Sangüesa n'és la més greument afectada: 17 % de baixada en els sectors taxats en forment, 16 % en els sectors taxats en diner. Llevat de les valls d'Egües i Aranguren, on els dèficits no passen del 8 % i 5 %, les pèrdues són arreu del mateix ordre, compreses entre un 11 % i un 26 %. La plaga ha fet estralls en tots els sectors. La *merindad* de Pamplona ha estat molt menys contaminada: la baixada mitjana és a penes del 5 %. Entre les 185 comunitats-testimonis habitades el 1400, 106 enregistren un retrocés de les *pechas*, o sigui un 57 %: 64 sobre 96 a la *merindad* de Sangüesa —67 %—, 40 sobre 86 a la *merindad* de Pamplona —47 %— i 2 dels 3 pobles d'Amescoa Alta. Aquestes xifres són la confirmació que la pesta del començament del segle xv es propagà molt àmpliament, quasi

tant com la del 1362 que tanmateix havia causat més greus pèrdues. La qual cosa significa que, per regla general, l'epidèmia dels anys 1400 va ser lluny d'abastar, a les 106 localitats afectades, la virulència del 1348 i del 1362. És indubtable que l'epidèmia no comportà una hecatombe comparable a la del 1348 i fins i tot del 1362. Calculada sobre la totalitat dels sectors i comunitats testimonis, la baixada del nombre de focs no passà del 7 %.

Les pèrdues humanes imputables a totes les altres embranzides de pesta, almenys pel que fa als adults, foren infinitament més lleugeres. No tingué punt de comparació amb les grans fogueres de 1348, 1362 i 1402. Sobre el conjunt de terres escrutades, el retorn de les plagues, llevat de les del 1362 i del 1402, foren totes poc virulentes, a vegades fins i tot benignes. Aquestes foren adés simples embranzides esporàdiques que concentraren els danys sobre alguns objectius limitats i deixaren intactes la majoria dels pobles, adés embranzides més difuses però, fins i tot a les localitats infectades, poc homicides; tant en un cas com en l'altre, en definitiva, no hi hagué un excés de mortalitat molt elevat. Tanmateix, aquestes epidèmies secundàries o annexes mereixerien molt poc de ser designades pels contemporanis amb el terme de *mortaldata*, el mateix títol que les pandèmies de 1348, 1362 i 1402, si no fos a causa de l'espant que suscitaven entre les poblacions més sensibilitzades a la pesta. I cal lloar les nostres fonts estadístiques, per molt imprecises que siguin, pel fet de corregir la visió uniforme i pessimista que podria resultar de la sola lectura de documents sense xifres. Sembla així que el mot *mortaldata* cobreix realitats molt diverses. És emprat igualment el 1362, quan la pesta s'emporta més del 20 % de famílies, que el 1383, quan només en mata algunes. És evident, doncs, que la cronologia dels retorns de la pesta no permet de comprendre el fenomen en la seva extremada diversitat, si no va acompanyada d'un estudi de la seva difusió i d'un mesurament, ni que sigui aproximatiu, de les pèrdues.

Quin ha estat, durant aquest segle de desgràcies, el lloc de la fam? Les dificultats de subsistència çhan exercit una influència determinant, al costat de la pesta, en la llarga depressió demogràfica de la baixa Edat Mitjana? Insistirem poc sobre l'existència de la parella d'ara endavant clàssica fam-pesta, per bé que és cert que ambdós fenòmens són estretament relacionats. La penúria i la fam són sempre molt pròximes a la pandèmia, la precedeixen sovint, l'escorten i la prolonguen sempre. Del 1347 al 1452, ens ha estat donat de constatar diverses vegades l'existència del cicle mala collita-fam-pesta-fam o carestia. A dir veritat, no hi ha cap mortaldat en què la penúria alimentària no hagi afegit amb força el seu dany a la malaltia. Així, aquest món on la sobrecàrrega en homes ha desaparegut coneix encara fams atroces. I aquestes crisis frumentàries no són simples accidents de superfície. Certament no es pot precisar sempre la part exacta de responsabilitat de la fam en les "mortalitats" de la post-pesta, ja que els patiments alimentaris i la malaltia treballen conjuntament. Però és segur que hom mor sovint de fam al camp navarrès, quan hauríem pogut creure en un millorament molt sensible de la situació frumentària després de la sagnia del 1348. Cal rendir-se a l'evidència: la pandèmia de mitjan segle XIV, i tampoc les embranzides de pesta que la seguiren, no van portar l'alleujament esperat. Les crisis frumentàries resten, sens dubte, una mica menys dures que del 1280 al 1347, però també hi són freqüents. Res no indica sobretot que la subalimentació crònica i la malnutrició hagin disminuït sensiblement. Les fonts fiscals, al marge fins i tot dels anys de fam, són plenes de testimoniats sobre els trastorns del proveïment.

Els camps navarresos, a més, tres vegades en un segle, han sofert la guerra: el 1378, el 1429-1430 i, en menor mesura, el 1444; episodis crucials en el transcurs dels quals els castellans han envaït Navarra i ocupat durant molts mesos amples contrades. Així, el país ha sofert la seva part de pillatges, ràtzies devastadores,

incendis dels pobles; destruccions sistemàtiques de vinyes, hortes i camps, robatoris de ramats, pèrdues de bèsties de tir, rescats de comunitats o individus, fugida dels camperols atemorits, etc. La mostra de les exaccions és més o menys completa. No ens deixem, tanmateix, dominar pel patetisme de les fonts. D'antuvi perquè tres o quatre anys de guerra en un segle, és relativament poc. Navarra no pertany al grup de regions que han sofert el màxim nombre de campanyes militars. Només cal recordar que el Bassin Parisien conegué més de quaranta anys de guerra en noranta-cinc anys, i la regió de Bordeus, vint-i-dos anys en una mica més d'un segle. La situació no és comparable. Navarra gaudí de períodes molt llargs de remissió — 1379-1428 i 1430-1444 — que li deixaren temps per a curar les seves ferides. Cal subratllar, d'altra banda, que cap de les onades castellanes no submergeix el conjunt del reialme. Certes regions ignoraren quasi completament les destruccions. Solament van ser saquejades les zones limítrofes amb Castella, és a dir, les *merindades* de Tudela i Estella, les valls de Burunda i d'Arquil, alguns sectors pirinencs fronterers amb Guipúscoa, i, més excepcionalment, la Conca de Pamplona. La majoria de les terres i els pobles-testimonis quedaren al marge dels perills militars. La crisi agrària i el despoblament que sofrien no devien res, per consegüent, a les devastacions de la soldadesca. La guerra, en definitiva, pel que fa al paper que tingué en el despoblament i l'empobriment dels camps — si s'exclou certament la seva influència sobre l'establiment de la fiscalitat reial —, ha de ser considerada, a Navarra, una plaga secundària. Es pot més fàcilment apreciar el seu lloc si tenim en compte que, llevat de 1429-1430, no apareix mai en un context de pesta i de fam.

L'AFEBLIMENT DEMOGRÀFIC DE LA POST-PESTA: 1350-1450

Arriba el moment de fer un balanç de les calamitats que durant un segle han acompanyat la Pesta Negra i mesurar a llarg termini el seu impacte sobre les poblacions rurals. Importa tant

de descriure després del 1350 les fluctuacions del moviment de fons de la demografia navarresa com d'avaluar, en el seu estiatge, el nivell de despoblament.

El perfil de les *pechas* revela, a la *merindad* de Pamplona, un enfonament lent i irregular, amb alguns breus moments de pausa i recuperació (vegeu l'apèndix Annexos núm. 4). Si atribuïm l'índex 100 al nivell més elevat de la pre-pesta —5.831 sous 9 diners el 1333—, les *pechas* se situen el 1349 a l'índex 44,6. El màxim de la post-pesta s'assoleix el 1360, al final d'una curta fase de remuntada: l'índex s'eleva a 52,2. Aquest efímer creixement és seguit, fins el 1396, d'un reflux continu: índex 49,6 el 1370, 46,5 el 1380, 44,9 el 1390, 42,7 el 1396; una llarga rellescada quasi ininterrompuda. Vénen després alguns anys d'un viu revifament al final del segle, i l'índex se situa al 47,0 el 1400. Però la crisi del començament del segle xv aviat l'ha fet descendre al 44,7 el 1405. Des d'aleshores, i fins el 1445, la corba dibuixa ondulacions de molt feble amplitud, sense tammateix declinar: 44,7 el 1410, 46,6 el 1420, 45,8 el 1430, 45,0 el 1440, 44,7 el 1445. La guerra civil fa baixar per fi el nivell de les *pechas* a la cota de 39,5.

Cal recordar que, passada la lleugera recuperació de la immediata post-pesta, les *pechas*, del 1360 al 1445, han disminuït d'un 14,6 %. Retrocés al cap i a la fi força moderat, si hom pensa en la freqüència de les fams i els retorns de la pesta.

Les corbes de les *pechas* en diner i en forment de la *merindad* de Sangüesa són quasi idèntiques (vegeu l'apèndix Annexos núms. 2 i 3). Tradueixen evidentment una decadència molt més ràpida que a la *merindad* de Pamplona. Tot just acabat l'esbós de recuperació de la post-pesta, des del 1352 en els sectors taxats en grans, i el 1358 a les valls imposades en sous, les corbes enceten un moviment continu de regressió, molt lent en els períodes de treva, i accelerat cada cop que la pesta rebrota amb embranzides mortíferes el primer cop el 1362, el segon el 1402. Sobre les bases de l'índex 100 que correspon al límit assolit el 1346 per les *pechas*

en moneda, la corba se situa successivament en un 53,3 el 1350, 62 el 1358, 61,3 el 1360, 47,0 el 1365, 43,4 el 1373, 41,7 el 1380, 42,2 el 1390, 41,4 el 1400 i 34,2 el 1405 en el moment que s'interrompen les sèries estadístiques globals. Del 1358 al 1405, la retracció és d'un 45 %.

El retraïment és encara més pronunciat en els sectors taxats en forment. Després de l'apogeu del 1342 —índex 100—, la corba passa successivament pels índexs 54,9 el 1351, 59,4 el 1352 quan s'acaba la recuperació, 57,6 el 1360, 44,6 el 1370, 39,3 el 1380, 37,2 el 1390, 34,8 el 1400, 27,8 el 1405, i més baix encara després. En resum, del 1352 al 1405, hi hagué un replegament del 53 % marcat especialment per les dues acceleracions dels anys 1360 i 1400. Les dues corbes de la *merindad* de Sangüesa, si revelen en conjunt la mateixa tendència a l'enfonsament, es diferencien clarament de la de la *merindad* de Pamplona, d'antuvi per un declivi més ràpid i més pronunciat, després per la gravetat de les marques deixades per les grans foguerades de pesta, i per l'absència finalment, fora de la immediata post-pesta, de fases de represa.

Les corbes dels focs reproduïxen bastant fidelment les de les *pechas*. Del 1360 al 1445, la retracció és del 15 % a la *merindad* de Pamplona; per a les *pechas* és del 14,5 %. La mateixa semblança s'esdevé a la *merindad* de Sangüesa. Del 1358 al 1405, el nombre de focs baixa del 46 % en els sectors taxats en diner, on el descens de les *pechas* és del 45 %. En els sectors imposats en forment, el nombre de focs, del 1352 al 1405, disminueix com en les *pechas* en un 53 %.

La proporció de pobles afectats després de 1350-1360 pel despoblament assoleix el 79 %: 163 de les 206 comunitats.

En mesurar, poble per poble, el nivell extrem del despoblament, hom té una imatge molt més commovedora encara de la catàstrofe. Primera constatació: cap de les 223 comunitats —Almiradio de Ustés i Navascués incloses— no han arribat a evitar

la caiguda. Leiza, aquest poble de muntanya que, el 1348, per casualitat, havia estat un dels més rars en ser respectat per la pesta, no decaigué menys respecte al seu màxim de la primera meitat del segle XIV, amb l'índex 63. I això que, de tots els pobles, és aquest el que ha sofert menys. Es remarca que 11 localitats solament es mantenen per damunt de la cota 50, ni tan sols el 5 % del conjunt dels pobles. Per a tots els altres, és l'esfondrament: 199 cauen més avall de l'índex 40 —89 % de l'efectiu—, 160 més avall del 30 —72 %—. I 112 —50 %— s'ensorren sota l'índex 20; entre elles, 52 toquen el mateix fons de l'abisme i perden tots llurs habitants, alguns molt provisionalment, la majoria perdurablement o definitivament. Un balanç molt fosc, en veritat, en el qual la fondària de l'abisme és tan sorprenent com la seva ubiqüitat.

En observar, passat el 1347, les corbes demogràfiques navarreses, ningú no pensaria a negar el paper essencial que han tingut les grans crisis de mortalitat en la baixada de la població. Les pestes i les fams de 1347-1350, 1362-1368, 1400-1405, i fins i tot de 1422-1425, han ocasionat a la majoria de les valls brutals trencaments i caigudes espectaculars.

Per millor convèncer-se, només cal referir-se a les gràfiques on són representats els percentatges anuals de *deficidos*, els de la *merindad* de Sangüesa en particular (vegeu l'apèndix Annexos núm. 3). En la majoria de sectors, els més grans dèficits se situen als moments forts de la pesta. El sincronisme és quasi perfecte. Però la gravetat i la repetició d'aquestes hecatombes no expliquen elles soles la marxa de les corbes i la importància del replegament. Reduir-ho tot a l'impacte directe dels grans cataclismes seria evidentment simplista. Convé també d'atreure l'atenció sobre els períodes d'entrecrisi, que no mostren fases de recuperació com existien abans de la Pesta Negra, capaces en alguns anys d'omplir els buits produïts per la fam. A tot estirar, s'hi noten alguns moments de lleugera represa, molt ràpidament avortada en la

majoria de casos. El que predomina és un fenomen de decreixement quasi ininterromput. A la direcció ascendent que dominava encara abans del 1347, s'oposa des d'aleshores una tendència de davallada. La baixada demogràfica no és doncs imputable únicament a les grans crisis de mortalitat. L'anàlisi conjunta dels *defectos* i dels *crecidos* mostra l'existència, després de 1360-1368, d'una interminable crisi crònica, de tant en tant martellejada amb deflagracions violentes; la lenta erosió observada durant els períodes que separen les grans pestes, és en definitiva tan responsable de la decadència demogràfica com els cataclismes de 1348, 1362 o 1402. Tradueix un estat de degeneració interna.

El llarg afebliment de la població rural observat a Navarra després del 1350 i que ha afectat el conjunt de les valls del domini reial amb l'excepció de la vessant atlàntica, pot ser relacionat amb la pendèmia de mitjan segle XIV i amb les grans crisis de mortalitat que l'han acompanyada. Cal també posar l'accent sobre la mortalitat crònica suscitada per les dificultats de subsistència i l'hostilització de la pesta. Sense oblidar, naturalment, que l'envelliment de les poblacions ha agreujat el risc de defuncions. Tanmateix, per molt present que sigui, en tot instant, al camp, la mortalitat tota sola no explica el moviment de despoblament. La feble natalitat dels decennis de la post-pesta hi ha tingut incontestablement un paper quasi igual d'important. Les insuficiències de la natalitat no són degudes a una mediocre fecunditat; resulten de l'envelliment de les poblacions i de l'abundància de llars desfetes. És, en resum, l'alteració del règim demogràfic esdevinguda segons sembla entre el 1347 i el 1368, allò que explica el decreixement continu.

Res més clàssic, en definitiva, que el balanç del despoblament navarrès. De la confrontació amb altres regions d'Europa, ressalta que la importància del reflux és conforme al que ha estat observat en altres llocs. La comparació amb Provença revela una gran similitud. Respecte al 1316, la població provençal se situa el

1471 pels volts de l'índex 36. Hi ha una convergència també remarcable amb Champsaur, la regió parisenca i sobretot Normandia. Aquí finalitzen, però, les concordances, car apareixen divergències en la marxa i el ritme del retrocés. Una comparació s'imposa aquí amb Normandia, tan ben estudiada per G. Bois. L'endemà dels "tres remolins terrorífics" de 1348-1380, 1415-1422 i 1436-1442, aquesta regió conegué llargs períodes de recuperació, primer del 1380 al 1413, després del 1422 al 1434-1435, cosa que sembla provar que el règim demogràfic ha manifestat, després de cada prova, un "vigor creixent". Aquesta capacitat de recuperació, no es troba a Navarra. Les corbes revelen, al contrari, un decreixement fins i tot continuat i comú a la majoria de valls i pobles. La tímida represa del final del segle XIV no té ni la durada ni la força de les "recuperacions" normandes. La modificació del règim demogràfic apareix aquí determinant.

El problema rau a saber si el despoblament observat en els pobles del domini reial ha estat o no general. La resposta és donada per les enquestes de 1427-1428, sense cap dubte.

La *merindad* d'Estella, en els seus nous límits del segle XV, no compta més de 3.400-3.500 focs. De l'índex 100 vers l'any 1300, la població es troba així pels volts de l'índex 19-23 en 1427-1428; la caiguda és impressionant. La *merindad* de Sangüesa no s'ha mantingut gaire més bé. Amb una població de 3.467 focs, se situa a l'índex 29-31. Solament la *merindad* de Pamplona assenyalava una davallada una mica menys pronunciada. Els quasi 4.700 focs que s'hi recompten el 1427-1428 la col·loquen en efecte a l'índex 36-39. En absència d'informacions en les circumscripcions de Tudela i d'Olite, èquina estimació podem establir per al conjunt de les cinc *merindades*? Al voltant de 16.000 focs. Les tres *merindades* de Pamplona, Sangüesa i Estella, en els cinc recomptes efectuats del 1553 al 1817, sempre concentren del 71,4 al 73,2 % de la població navarresa. Per analogia, hom pot raonablement considerar, sense dissimular si més no els riscos d'un semblant procés,

que llur part era aproximadament la mateixa en 1427-1428. I si els gairebé 11.600 focs que s'han censat a les tres *merindades* representaven ja el 72 % de la població del país, el total al qual arribem és el de 16.000 focs. Comparats amb els 50.000-56.000 focs de la pre-pesta, aquests 16.000 focs situen la població navarresa a la cota 28-32. Hom mesura l'amplitud del desastre. Navarra acaba així engrossint el lot de regions occidentals que, com ara la Normandia, el Delfinat o el Bassin Parisien, han estat les més sagnades.

Amb una densitat una mica inferior a 1,5 focs per quilòmetre quadrat —16.000 focs en 10.842 quilòmetres quadrats—, Navarra apareix sorprenentment buida.

Com en els pobles del domini reial, la població navarresa sembla estar estabilitzada en el seu nivell de 1427-1428, fins a la guerra civil que enfonsà una mica més les corbes. Però manquen les xifres per mesurar, una mica després del 1450, el nivell de despoblament, que sens dubte assoleix el punt més baix.

La població navarresa es quedà durant molt de temps al fons de la corba. La represa demogràfica va ser-hi retardada per la guerra civil. L'absència de fonts precises no permet de datar l'inici del nou creixement; però, segons tota versemblança, s'inicia durant l'últim terç del segle xv i sovint, fins i tot, no es manifesta fins després de l'any 1500. El fet és que, allà on disposem de dades estadístiques, aquestes revelen desfasaments cronològics i moviments d'amplitud molt variable. Vegem la *merindad* de Sangüesa el 1501. El nombre de focs, després de 1427-1428, ha progressat un 25 %. Així i tot, es remarca que l'embranchida va ser molt més viva a les valls pirinenques que als sectors de les *cuencas* i de la Navarra mitjana. Les zones de muntanya van guanyar un 48 %, mentre que les terres de les *cuencas* i la Navarra mitjana van recular lleugerament. És al poble de Roncal on l'expansió va ser més espectacular: el nivell del 1501 ultrapassà el de 1427-1428 d'un 98 %. Hom observa encara percentatges d'un

62 % al sector de Navascués, i d'un 39 % a la vall de Salazar. Un altre testimoni, a la *merindad* d'Estella aquesta vegada, és el de la vall de Lana i de 12 comunitats, la majoria situades a la *Ribera*. La represa va ser-hi encara més impressionant. De 1427-1428 al 1495, la terra de Lana i aquestes 12 localitats van fer un salt d'un 104 %.

L'impuls prossegueix durant la primera meitat del segle XVI, regular i omnipresent aquesta vegada. Arreu on es pot fer una observació quantitativa del fenomen, els efectius en homes augmenten ràpidament. S'eleva un 39 % a la *merindad* de Sangüesa entre el 1501 i el 1533. I aquest cop, la pujada és sobretot forta en els sectors de les *cuencas* i de la Navarra mitjana, que compensen així en part el retard del final del segle XV.

Certament, des de 1427-1428, el creixement mitjà ultrapassa lleugerament el 100 %: 105 % a la *merindad* de Pamplona, 80 % a la *merindad* de Sangüesa, 128 % a la *merindad* d'Estella. Però hom és encara molt lluny del màxim de la pre-pest. Comparats amb els 50.000-56.000 focs dels anys 1320-1345, els 32.768 focs registrats el 1553 situen la població navarresa en un índex comprès entre 58 i 65.

L'explosió demogràfica observada a Navarra després de la llarga depressió dels segles XIV i XV, reproduïx bastant fidelment l'esquema des d'aleshores habitual d'una represa espectacular dels efectius en homes, malgrat que el nivell de la segona meitat del segle XVI i del segle XVII, queda encara molt avall dels màxims medievals.

LA CRISI DEL MÓN RURAL

La manifestació més evident de la crisi del món rural després del 1350 és, amb el despoblament, el caràcter precari de l'equilibri frumentari. "*Non pueden con que vivir los pocos que son*", repeteixen sense cansar-se pagesos i agents reials. Prestem atenció a allò que diuen els habitants de Tiebas el 1433: "*dicen que no han*

buena tierra de vino mas que han assaz buena tierra de pan... et assi bien que tanto han la falta de hombres et de ganados granados que non pueden bien perellar la tierra et trae un cafiz de sembradura IIII o V cafices et quando es bien aprellada la tierra aqiesta bien VI o VII cafices". Escoltem encara els de la vall de Lizoáin: "*han muy grant mengoa de gentes et de ganados, por lo quoval non pueden labrar la tierra nin cugir fruiit segunt neçesario lis seria*". I afegeixen: "*Interrogados si han buena tierra fructifera de pan et de vino, dizen que es faillezida muy grandement de lo que sollia*". Testimonis irrefutables (vegeu l'apèndix Documents núm. 6). Què constaten aquests camperols? En primer lloc, una disminució dels rendiments agrícoles, i en segon lloc un retrocés de la productivitat del treball. L'explicació d'aquest doble fenomen, la troben en l'esgotament i l'empobriment de les terres, en la manca de bestiar de treball i sobretot en la manca de braços. La "*falta o mengoa de hombres*" resulta essencialment de la més forta proporció de focs de *mugeres*, focs improductius en el pla de la demografia i insuficientment productius en el pla de l'economia. Aquests focs femenins i els focs d'orfes representen després de la Pesta Negra quasi un 30 %. En algunes valls, els percentatges excedeixen freqüentment el 40 % i el 50 %. La manca de braços deriva així d'una gran proporció d'inactius en el si de la població rural, en primer lloc d'infants. En una mostra de 58 famílies i 294 individus presentada per un document del 1433, figuren 110 infants de menys de deu anys, un percentatge del 37 %. Entre dues pestes, i a despit de l'abundància de focs estèrils, la natalitat és molt elevada. En alguns anys, les llars s'omplen d'infants. Però la periodicitat de les fams i pestes té per efecte barrar a la majoria dels infants els camins de l'adolescència; d'on resulta un desequilibri entre el nombre d'infants de menys de 10 anys i el nombre d'adolescents: aquests últims són a penes 12 en la mostra de les 58 famílies. Aquesta distorsió és, per a la família rural, plena de conseqüències. Hom sap que la integració dels infants a les activitats de producció es fa molt precoçment i que

la majoria de més de deu anys són productius. Però, comparats amb la multitud de tots els petits, són dissortadament molt poc nombrosos.

La relació entre no-actius i actius és agreujada també per un singular fenomen d'envelliment. Els exemples de gent gran que en temps de pesta sobreviuen sols a llurs famílies, són bastant freqüents, sobretot passat el 1400. Considerem l'epidèmia del 1422. A San Martín d'Unx, molt pocs habitants han escapat a la pesta i la majoria dels supervivents són *ancianos*: "*non ha fincado sino muy poca gent et los demas de aquellos ancianos et impotentes*". A Oteiza, entre la quarantena de cases en activitat, l'endemà de la pesta n'hi ha sis que només són habitades per dones velles. L'única hipòtesi que hom pot invocar per explicar aquest fenomen és naturalment la immunitat conferida per la malaltia als malalts guarits.

Els pagesos de Navarra atribueixen també la causa de llurs mals a l'afeixugament de la càrrega senyorial i a les sostraccions fiscals amb les quals són constantment aclaparats després del 1355. L'agreujament de la càrrega senyorial en el transcurs del segle que segueix la Pesta Negra no es presta gaire a discussió. L'explicació és simple. Resideix en la predominança observada a Navarra de les *pechas taxadas* pagades en grans. El domini reial exigí, a comunitats la població de les quals havia disminuït sobtadament la meitat o els dos terços, les mateixes quantitats de cereals i de dinars. La disminució del nombre de famílies augmentà sensiblement la quota mitjana de cada explotació. Cronològicament, aquest fenomen prengué dues formes: agreujament sobtat en 1347-1350, i lent i progressiu tot seguit del 1350 al 1450. A partir del 1355, l'impost reial fa irrupció al camp i dobra pràcticament la càrrega mitjana imposada als pagesos, la majoria dels quals, des de la Pesta Negra, tenien molta feina a afrontar el sobrepuig de les *pechas* provocat pel despoblament. Així a Navarra, la sobresostracció imposada a la pagesia és tant senyorial com

fiscal. Contribueix a explicar la perennitat de la crisi, perquè calia lliurar o vendre una part cada cop mes gran del producte de l'explotació per pagar el cens i l'impost. Heus-ne aquí un exemple particularment convincent, el de la comunitat de Sesma. Cap a 1330-1345, els 400 *cahices* de grans es reparteixen entre els 242 focs *pecheros* de la localitat. L'impost mitjà —6 *robos* 2 *quartales*— era feixuc però suportable. Esdevé la Pesta Negra, que abaixa de cop el nombre de llars a 61 i multiplica per quatre la quota de la *pecha*: uns 26 *robos* per explotació. I és aleshores quan s'estableix la fiscalitat! Als 400 *cahices* de *pecha* vénen a afegir-se, a partir del 1355, algunes desenes de lliures d'*ayuda extraordinaria*. L'enquesta de 1427-1428 presenta el balanç d'aquesta evolució. Sesma és aleshores una petita comunitat de 33 focs. La *pecha*, que per les *gracias et remisiones* ha estat rebaixada, passat el 1400, a 280 *cahices*, és més aclaparadora encara que el 1350; al voltant de 34 *robos* per llar. L'import de l'impost és de 112 florins l'any, una mica més de 3 florins per família. Els 34 *robos* de gra lliurats per cada tinença equivalen aproximadament a 8 florins. La suma de l'impost i del cens representa una càrrega global d'11 florins per explotació, és a dir 16 lliures 10 sous. Per a reunir una quantitat semblant, calia el 1427, a raó de 6 sous de salari quotidià, 55 jornades de treball assalariat. Aquests 11 florins equivalen també al valor de 47 *robos* de gra. Des de l'època en la qual la família camperola de Sesma pagava de mitjana 6 *robos* 2 *quartales*, la càrrega impositiva ha estat multiplicada per set.

L'últim factor de desequilibri fou l'existència en el si de la pagesia navarresa d'una jerarquia social molt accentuada. Cal evitar de creure que el despoblament que feia sortir al mercat una gran quantitat de terres fèrtils, millorava les condicions d'existència de tots els explotadors. El profit que en va obtenir la pagesia fou molt desigualment repartit. La post-pesta tingué beneficiaris i perjudicats. Solament alguns camperols privilegiats saberen treure avantatge del despoblament per eixamplar llurs dominis de

conreu i de pastures. Les fonts deixen entreveure el desenvolupament d'una nova agricultura, fonamentada en l'aprofitament de grans unitats d'explotació la producció de les quals era essencialment comercialitzada. L'agricultura tradicional dels petits camperols fou sovint la que pagà aquestes transformacions. L'èxit d'alguns no féu sinó incrementar la massa dels desfavorits. Al final del segle XIV i primera meitat del XV, trobem l'abundància sense mesura, en el si de la pagesia navarresa, al costat de la més extremada misèria. Observem les 163 famílies que poblen el 1433 algunes localitats de la *merindad* d'Estella. En un primer grup figuren les que no tenen bèsties per a ajudar-los a llaurar els camps, ni bestiar menut per a llur pròpia subsistència, ni tan sols una cabra o una ovella. En total, 29 famílies —18 %— de les quals les fonts subratllen la indigència. En oposició, el cim de la jerarquia és ocupada per 22 famílies benestants. Representen només el 13 % de la mostra però posseeixen el 72 % del bestiar oví: 5.167 caps sobre un total de 7.170. Llur part del bestiar de treball és del 28 %. Cada família disposa d'una mitjana de 4,4 bèsties de tir per al conreu de llurs terres. En el si d'aquest grup de pagesos ben proveïts, destaquen 9 famílies —5 % de l'efectiu— que elles soles retenen una mica més de la meitat del bestiar oví, amb ramats que tenen de 250 a 500 caps. Un exemple, el de Pero Martiniz, a Mendavia, alcalde de la localitat, que posseeix un ramat de 450 caps i disposa de 10 bèsties per a llaurar les seves terres. Els rics no s'acontenten a retenir l'essencial dels ramats i dels mitjans de producció; sovint mantenen amb els altres habitants relacions de domini. La desigual disponibilitat dels mitjans de treball obliga els pobres a recórrer als rics. Llur existència quotidiana suposa sovint que n'utilitzin les eines i que els comprin o manllevin aliments i llavors. Existeixen així, a l'interior de la comunitat vilatjana, llaços de dependència que la repetició de les crisis ha refermat de mica en mica. La subordinació va unida d'antuvi amb l'endeutament. Les cases riques disposen també

molt fàcilment, segons llurs necessitats, de la força de treball dels petits cultivadors, mal pagada o gratuïta. Aquest fenomen d'apropiació contribuï a mantenir una franja de pagesos famèlics entre els quals la penúria i les malalties trobaven un terreny favorable.

Què n'hem de retenir, en definitiva? El nivell al qual se situa el poblament —alt nivell de la pre-pesta, baix nivell de la post-pesta— no és definitivament determinant. El cas de Navarra mostra que allò que importa més, en el si de la pagesia, ja sigui nombrosa o escassa, és la proporció de famílies handicapades i d'explotacions mal equipades en braços i en bèsties, i per tant poc eficients. Ara bé, aquesta proporció és constantment molt elevada, més encara en el món buit de la segona meitat del segle XIV que en el camp saturat d'homes dels decennis que precediren la pesta. La contracció en massa de l'espai agrícola i el despoblament, no anaren acompanyats d'una alça de la productivitat, tot i que a Navarra, molt més que a les riques planes de l'Europa Occidental, els homes abandonaren els terrers estèrils i es replegaren cap a les terres més fèrtils. És clar, per consegüent, que hom pot difícilment minimitzar el paper de les epidèmies. La pesta ha contribuït constantment a debilitar les capacitats productives de les famílies, laminant-les (focs femenins, focs d'orfes, pocs infants de més de deu anys, etc.). No oblidem, per això, que la disminució sobtada del nombre de tenents afeixugava, a cada retorn de la pesta, la càrrega senyorial dels supervivents. Aquest agreujament depèn lògicament de l'estructura de la renda *pechas taxadas*, però emana directament de les ruptures demogràfiques provocades per les mortaldats. Voldríem també, per finalitzar, insistir sobre el lloc de les fams a la vida del camp navarrès del final de l'Edat Mitjana, sobretot després del 1350. La fi de la pressió demogràfica no ha fet retrocedir l'espectre de la fam. El camp subpoblat de la post-pesta és una terra sense pa.

LA FAMÍLIA RURAL VERS 1427-1433

La família rural navarresa s'identifica amb la llar, la *casa*. La *casa* és l'habitable i el conjunt de l'explotació familiar, al mateix temps que el grup domèstic que l'habita i li aporta la seva força de treball. Quan un pare diu a un dels seus fills, com ho fa Johan de Reta el 1433, *et de uno se ayudan en casa*, és ben bé de l'explotació del que es tracta i de l'ajuda proporcionada pel fill que resta a casa. Però quan hom escriu que els habitants d'una comunitat vilatjana produeixen —o no produeixen— provisions suficients per a llurs *casas*, es refereix naturalment a les boques que cal alimentar del grup domèstic.

Aquest grup s'encarna en la casa i en les terres que en depenen, possessions immutables de la família, ja siguin o no gravades amb censos o tributs senyorials. I aquesta casa viu tant de temps com perdura la família. Quan ja no hi havia més descendència directa per a assegurar la continuïtat de la *casa*, hom apel·lava a un dels col·laterals que es pogués trobar en situació sobrant en una altra casa del llinatge. Arreu, s'oposen amb força les *casas fuego mantenientes*, és a dir les cases la perennitat de les quals és mantinguda, a les *casas cerradas* de famílies completament exterminades o emigrades. Així, es retroba a Navarra, des dels cims pirinencs fins a les riberes de l'Ebre, la "casa-família", de la qual s'ha subratllat tan magistralment el paper en els Pirineus de l'est.

L'ESTRUCTURA DE LES LLARS. FAMÍLIES NUCLEARS I FAMÍLIES COMPLEXES SEGONS L'ENQUESTA DE 1427-28

El cens de 1427-1428 descriu sumàriament l'estructura de 8.620 de les 9.371 llars censades (vegeu l'apèndix Documents núms. 4, 5 i 6). Les famílies "complexes" representaven el 23 % de l'efectiu:

<i>Merindades</i>	<i>Nombre de famílies descrites</i>	<i>Nombre de focs complexos</i>	<i>Percentatges</i>
Pamplona	3.033	861	28,3
Sangüesa	2.951	729	24,7
Estella	<u>2.636</u>	<u>393</u>	<u>14,9</u>
	8.620	1.983	23,0

S'ha classificat cadascuna de les famílies segons els criteris definits per Peter Laslett i l'escola de Cambridge. L'enquesta de 1427-28 subministra de fet els elements que necessita aquesta classificació. La llar de Lope Garcia ofereix un exemple de família "extensa": "*Primo el dicho Lope Garcia, con su madre que tiene viuda en casa, et eill vive con eilla con su muger.*" Lope Garcia viu amb la seva dona i la seva mare vídua. Es tracta, doncs, d'una parella més una persona vídua, en aquest cas la mare. Heus aquí ara les llars de Garcia Periz i Johan Sanz, habitants de Muñariz. L'enquesta els presenta així: "*Item Garcia Periz et vive su yerno con eill casado con su fija*"; "*Item Johan Sanz, vive su fijo con eill, casado con su muger.*" Són dos exemples de "llars múltiples" perquè en cada cas cohabitaven sota el mateix sostre dues (o una pluralitat) de parelles: aquí la parella dels pares i la parella formada per una filla i el seu marit —a casa de Garcia Periz— o un fill i la seva esposa —a casa de Johan Sanz.

Deixem de banda les "famílies extenses" (les formades per una parella més un vidu o vídua de la generació precedent). Les

xifres proporcionades per l'inventari de 1427-28 són massa lluny de la realitat per a tenir un sòlid valor estadístic. Testimonien solament l'existència d'aquest tipus de família, de la qual es pot, gràcies a d'altres fonts, avaluar el percentatge entre un 5 i un 9 % de les llars existents, la qual cosa donaria, per als 8.620 focs descrits, un nombre comprès entre 431 i 775 —a l'inventari es fa menció només de 114 “famílies extenses”—. És a dir que, entre les “famílies complexes”, les “llars múltiples” representaven una gran majoria. Se'n compten de fet 1.869: 21,6 % dels focs descrits i del 70 al 81 % de les “famílies complexes” —segons el nombre de llars “extenses” recollides—. Les “llars múltiples” formades per la parella dels pares i la del fill casat (o les dels fills casats), eren, i de molt lluny, les més esteses. Se'n recompta un total de 1.689: 19,6 dels focs existents i del 64 al 73 % de les “famílies complexes”.

La cohabitació del pare i de la mare amb la parella única d'un fill o d'una filla i el seu cònjuge respectivament, era ben segur la forma més freqüent. Se'n compten 1.564 en total, 846 fills casats i 718 filles. Es troben igualment 120 llars on habiten amb els pares dues parelles de fills, i en 5 casos, tres parelles, la majoria a la *merindad* de Pamplona. Cal afegir a les 1.564 famílies “multigeneracionals” de dues parelles, 17 casos de cohabitació amb la parella formada per un nét o una néta i la seva esposa o espòs respectivament —*con un nieto o nieta casada en casa*—, o fins i tot amb la parella d'un fill que la filla havia tingut d'un matrimoni precedent —*con su fijastra o fijastra casada en casa*—. A les 120 llars amb tres nuclis conjugals, s'afegeixen, semblantment, 16 famílies que reuneixen sota un mateix sostre tres generacions de parelles —parella de pares, parella de fills, parella d'un nét o d'una néta—, voltats de nens del matrimoni més jove. En total 1.722 llars múltiples en extensió vertical: 1.581 en dos nuclis, 136 en tres nuclis, 5 en quatre. Malgrat la gran mortalitat, el cas de tres generacions d'esposos no és estrany: hi ha 16 llars on coresideixen tres generacions de matrimonis vius,

i 12 famílies mutilades que associen la parella dels avis i la d'un nét, però on la parella intermèdia ha desaparegut.

Les "llars múltiples" en extensió horitzontal són molt menys freqüents: se'n troben 139, el 7 % dels focs amb estructura complexa i l'1,6 del total de famílies censades. Es tracta de famílies "multifraternals" o "agermanades" que associen un germà i una germana, dos germans o dues germanes amb els cònjuges i els fills —111 casos sobre 139—. Es troben fins i tot dos casos de coresidència de tres matrimonis de germans i de germanes. Es poden sens dubte classificar en la mateixa categoria les 26 llars on viuen una al costat de l'altra una parella i la d'un nebot o neboda.

Hi ha, finalment, famílies amb doble estructura, alhora vertical i horitzontal, que uneixen al voltant d'un matrimoni de pares, un fill i el seu cònjuge, o bé la parella d'un germà o d'una germana dels pares, o bé la d'un nebot o d'una neboda. Famílies de tres matrimonis, per consegüent. Però aquesta forma suprema de l'eixamplament familiar és en veritat molt poc estesa, ja que només se'n troben 8 exemples, quasi tots a la *merindad* de Pamplona.

Ressalta d'aquesta anàlisi que, entre les "llars múltiples", predominaven molt àmpliament les famílies amb dos nuclis conjugals.

Nombre de parelles	Pamplona		Sangüesa		Estella		Totals	
	Nbre	%	Nbre	%	Nbre	%	Nbre	%
2 matrimonis	742	90,82	624	94,69	352	89,56	1718	91,92
Pares i fill casat	333		319		194		846	45,26
Pares i filla casada	324		273		121		71	38,42
Germans i germanes								
casats	63		16		32		111	5,94
Diversos	22		16		5		43	2,30

FAMS I EPIDÈMIES AL CAMP NAVARRÈS ALS SEGLES XIV I XV

Nombre de parelles	Pamplona		Sangüesa		Estella		Totals	
	Nbre	%	Nbre	%	Nbre	%	Nbre	%
3 matrimonis	71	8,69	35	5,31	40	10,18	146	7,81
Pares i dos fills	56		30		34		120	6,42
Germanys i germanes								
casats	1		0		1		2	0,10
Diversos	14		5		5		24	1,29
4 matrimonis								
Pares i tres fills	<u>4</u>	0,49	<u>0</u>		<u>1</u>	0,25	<u>5</u>	0,27
TOTALS	817		659		393		1869	100 %

LA COMPOSICIÓ DELS FOCS EN L'ENQUESTA DEL 1433

Els dos fragments conservats de l'enquesta del 1433 corroboren les informacions de l'inventari de 1427-28 (vegeu l'apèndix Documents núms. 7 i 8). El primer es refereix a algunes localitats de la *merindad* de Sangüesa, el segon, a grans sectors de la *merindad* d'Estella. Entre les 58 llars descrites en 16 comunitats de la *merindad* de Sangüesa, 2 són "solitàries", 34 són "llars simples" i 33 "famílies complexes".

Les "famílies complexes" es descomponen com segueix: 3 famílies "extenses", 17 "llars múltiples" d'estructura vertical, —15 amb dos matrimonis i 2 amb tres matrimonis—, i 2 "llars múltiples" d'estructura horitzontal. El percentatge de "famílies complexes" és en aquesta mostra del 30 %. El fragment relatiu a la *merindad* d'Estella es refereix a 28 comunitats de *labradores*, i descriu en total 313 focs:

—225 "llars simples" i "solitàries"

—28 "famílies extenses"

—60 "llars múltiples": 55 d'estructura vertical (52 amb dos

matrimonis i 3 amb tres matrimonis), i 5 d'estructura horitzontal.

La proporció de les "famílies complexes" és aquí del 28 %. I tant en aquest cas com en l'altre, s'observa la mateixa predominança de les famílies de dos matrimonis que fan cohabitar pares i fills casats: 26 % de famílies en l'exemple de la *merindad* de Sangüesa, 17 % en la de la *merindad* d'Estella.

EL SISTEMA FAMILIAR DOMINANT A NAVARRA

Els inventaris o censos fets en 1427-28 i en 1433 concedeixen a les llars "complexes" una proporció una mica inferior al 30 % i a les llars "nuclears" un percentatge lleugerament superior al 70 %. Però d'això no se'n poden treure conclusions precipitades. Un percentatge del 70 % de llars simples no és de fet una prova que aquest tipus d'organització familiar fos tan àmpliament predominant a Navarra. Les recerques dutes a terme aquests últims anys a partir dels inventaris dels segles XVIII i XIX, permeten contràriament pensar que les proporcions del 25 al 30 % de llars "complexes" són una prova estadística evident que la família troncal preval. Lutz K. Berkner fou el primer que pressentí que una anàlisi feta en un moment donat del temps aportava sempre una imatge fal·laç. Els seus treballs sobre Waldviertel, petita regió de la baixa Àustria, mostren que al segle XVIII, tenint en compte la forta mortalitat de l'època i la feble esperança de vida, no és estadísticament possible, quan la família troncal predomina, trobar més del 27 al 29 % de llars complexes agrupant tres generacions. Les recerques empreses per A. Fine Souriac sobre quatre pobles pirinencs situats a la comarca de Sault, al segle XIX, són encara més convinents. Els talls en el temps que constitueixen els inventaris o censos de 1846, 1851, 1856, 1861 i 1866 indiquen proporcions de llars complexes situant-se entre el 23 i el 33 %. I això que "la família troncal n'és la regla". En el poble de Bassède, on l'autor ha pogut efectuar una reconstrucció de les famílies segons el mètode L. Henry i així ha pogut seguir la història de les llars en el transcurs dels anys del

voltant dels censos o empadronaments, 53 de les 70 llars estables han constituït entre 1846 i 1866, com a mínim un cop, grups domèstics complexos. Existeix en veritat un cicle d'evolució en el temps per a cada llar: "un fill o una filla pertanyent a una llar nuclear es casa i n'esdevé l'hereu; cohabita amb els seus pares; la seva parella i els seus fills constitueixen una *família múltiple*, i després, amb el temps, quan un dels pares desapareix, la *família* esdevé *extensa*, i, més tard, de nou *nuclear* quan el vidu o la vídua desapareix al seu torn". Així, la família complexa passa inevitablement per fases nuclears, més llargues i freqüents com més forta és la mortalitat.

Hom té el dret de pensar que el cens de 1427-28, de la mateixa manera, no dona de les famílies navarreses sinó una instantània forçament enganyosa, puix que no en fa aparèixer el caràcter evolutiu i la variabilitat. És cert que la forma nuclear que presenten en 1427-28 nombroses llars correspon a una fase de la seva evolució que només és transitòria. Si es pogués descriure la història d'aquestes famílies durant l'espai d'una generació, més amunt i més avall del 1427, l'anàlisi dinàmica revelaria de segur l'existència d'un cicle de transformació en el qual se succeïrien fases complexes i fases nuclears. Si, en definitiva, hom no pot arriscar-se a dir que la família complexa constituïa per als pagesos dels anys 1427-1433 el model familiar, és incontestable que el lloc que ocupava realment a Navarra ultrapassava la mesura en xifres que en donen les fonts.

L'enquesta del 1433 testimonieja una forta fecunditat i un percentatge elevat de natalitat en brut, malgrat la freqüència de les famílies sense fills. Efectivament, dels 294 individus que componen les 58 llars de la *merindad* de Sangüesa, 110 són *creaturas chicas*, és a dir, i el context ho mostra bé, infants que no han assolit els deu anys. Els infants representen així una proporció del 37 % dels habitants. La repartició per focs mostra que les famílies on es troben tres, quatre o cinc *creaturas chicas* són bastant freqüents:

<i>Nombre d'infants de menys de 10 anys</i>	<i>Nombre de focs</i>
0	21
1	6
2	9
3	9
4	8
5	4
6	0
7	1
	58

Suposant, simple hipòtesi escolar, que l'efectiu dels nens censats sigui exactament el dels naixements enregistrats els darrers deu anys, s'obté un percentatge de natalitat del 37 %; la qual cosa, tenint en compte la inevitable pèrdua causada per la mortalitat infantil, significa en realitat un percentatge que supera el 40 %. Amb una pèrdua del 15 %, hipòtesi força probable, el percentatge de natalitat necessària per a tenir un efectiu de 110 nens vius de menys de deu anys és del 44 %. La mateixa abundància de naixements trobem en la mostra de la *merindad* d'Estella. No es compten menys de 158 nens de menys de deu anys entre les 176 famílies de les comunitats de Sesma, Carar, Mendavia, Villatuerta, Baigorri, Marañón i La Población, on, malgrat tot, la pesta que acompanyà la guerra del 1429 havia ocasionat, alguns anys abans, una forta sagnia de joves. La població d'aquests pobles era com a mínim de 510 persones, com a màxim de 624. Només amb el grup de nens vius, i no tenint en compte les pèrdues causades per la mortalitat infantil i la recent pesta, el percentatge de natalitat és comprès entre el 25 i el 31 %. També allà, el 40 % devia ser francament superat. El nombre de famílies miraculosament sortides indemnes de l'epidèmia i que comptaven tres, quatre i cinc infants, és en aquest respecte més que un indicatiu.

Es constata d'altra banda que la fecunditat de les mares es prolonga molt més enllà dels 40 anys, fins a prop de la cinquantesena. Això semblen indicar els exemples de dones que s'aproximaven o assolien els 50 anys, mares d'infants molt joves, i les mares, més freqüents, que havien ultrapassat la quarantena. En el si de les famílies, els naixements tardans permetien de compensar parcialment les pèrdues de nens i adolescents, que, si jutgem per les enquestes del 1433, eren considerables. No podem sinó restar afectats pel sorprenent estroncament del nombre d'infants, des que arriben a l'edat de més de deu anys. Vegem-ne les xifres. A la *merindad* de Sangüesa, el grup de fills solters vivint amb els pares i pertanyents a la classe d'edat d'entre deu i dinou anys, comprèn a penes 12 individus i només se'n troben en 8 de 58 famílies. Som lluny del contingent de 110 infants de menys de deu anys. Es coneix l'edat de 8 d'entre ells, de deu a quinze anys. En les set comunitats de la *merindad* d'Estella, els joves de deu a dinou anys són en nombre de 37, contra 158 en els estrats més joves: 22 tenen de deu a catorze anys, i 15 de quinze a dinou. Semblants diferències numèriques s'expliquen menys per les variacions que afectaven la natalitat que per la forta pèrdua comportada per la mortalitat dels infants. En primer lloc, hi ha l'habitual mortalitat infantil de la qual es troben algunes traces en les fonts. Observem, a la *merindad* d'Estella, el grup de 158 infants de menys de 10 anys. Eliminem els 82 *chicos*, *chiquitos* o *chiquitillos* l'edat dels quals no és precisada, i també els 31 dels quals s'indica solament que tenen menys de deu anys, vuit, set o sis anys. Per als altres 45, l'enquesta dona l'edat: 14 tenen de cinc a deu anys, 31 no han arribat a cinc anys. Aquestes xifres, malgrat el marge d'incertitud que comporten, mostren, entre el naixement i l'edat de deu anys, una pèrdua molt forta. Però cal sobretot atreure l'atenció sobre l'impacte de la pesta del 1422 que, si no va fer nombroses víctimes entre els adults —és almenys el que han revelat els pobles-testimonis del domini reial—, sembla haver delmat una considerable proporció

d'infants. Les classes d'edat que tenien el 1433 de deu a dinou anys, havien nascut entre el 1414 i el 1423. Si són tan poc fornides el 1433, tant a la *merindad* de Sangüesa com a la d'Estella, és perquè la pesta havia afectat especialment els infants. I cal no oblidar, en la mostra de la terra d'Estella, els cops soferts per la pesta del 1429. Com que la pandèmia reapareixia cada deu o quinze anys, les classes joves eren periòdicament delmades, no sempre tant com el 1422, però suficientment perquè la proporció d'infants que arribaven a l'edat adulta fos molt feble. En moltes famílies, els únics infants vivents eren els últims nascuts; tots els altres eren morts, víctimes de la mortalitat infantil "natural" o de l'excés de mortalitat de la pesta que afectava especialment la generació jove.

De tota manera seria excessiu de voler explicar la feblesa numèrica del grup de més de deu anys només per la mortalitat. Perquè, de fet, mentre que tots els infants vivents habitaven la casa de llurs pares, una proporció no negligible d'adolescents deixaven molt aviat el sostre familiar, per casar-se o per llogar llurs braços.

ESTRUCTURA I DIMENSIÓ DE LES FAMÍLIES

Els exemples de les *merindades* de Sangüesa i Estella mostren, el 1433, una clara correlació entre l'estructura de les famílies i llurs talles. Observem de nou les llars de la regió de Sangüesa.

Recordem les xifres: 58 famílies i 294 individus, o sigui un coeficient mitjà de 5,06 persones per foc. Les 36 llars nuclears i solitàries totalitzen 137 persones, la qual cosa fa un coeficient mitjà de 3,80. La seva talla varia d'1 a 6 persones. Els 22 focs complexos apleguen per la seva banda 157 individus i el coeficient mitjà s'eleva a 7,13. El nombre de persones va de 4 a 12. La talla de les famílies complexes assoleix quasi el doble de la de les llars simples. Apareix també que les famílies complexes només representen el 38 % dels focs, però acullen el 53 % dels individus; la qual cosa vol dir que més d'un habitant sobre dos, en aquesta mostra almenys, viu en una llar complexa.

Un sondeig efectuat entre els 245 focs de la *merindad* d'Estella mostra igualment que la família àmplia comptava de mitjana quasi el doble de persones que la família simple.

Però més que per la talla bruta de les llars, les famílies es diferenciaven essencialment pel nombre de persones disponibles per a conrear la terra i participar en els treballs de l'explotació. Lògicament, les famílies complexes posseïen en aquest terreny una aclaparadora superioritat. Si hom hi compta les dones, la mitjana és de 3,90 persones actives en una família complexa —de 2 a 8 persones—, i de 2,0 en una llar simple —mai més de 3—. Les xifres parlen per elles soles: la família complexa disposa de llars amb el doble de baços.

COMPLEXITAT DE LES FAMÍLIES I NIVELL DE RIQUESA

Les enquestes de 1427-28 i 1433 mostren també una clara correlació entre la complexitat de les llars i el nivell de riquesa. Primera constatació: el 1427, les famílies complexes paguen generalment més imposos que les llars simples. I hom sap que els "quarters" —base de la taxació— reflecteixen bastant fidelment les diferències de fortuna. Un ràpid sondeig efectuat a la vall de Goñi i a les comunitats d'Andosilla i Azagra, dóna els resultats que segueixen:

"Quarter" en sous	Goñi		Andosilla		Azagra		Totals	
	F.S.	F.C.	F.S.	F.C.	F.S.	F.C.	F.S.	F.C.
80-100	1	2	1	2	2	4		
60- 80	7	4	1	2	8	6		
40- 60	13	9	9	4	22	13		
20- 40	22	4	13	2	35	6		
0- 20	10		19	2	29	2		
0	4		6		10			
	57	19	49	12	106	31		

La majoria dels focs complexos se situen en la meitat superior de l'escala fiscal —23 focs sobre 31, o sigui el 74 %—, mentre que s'hi troben solament 32 dels 106 focs simples, el 30 %. Segona constatació: les famílies complexes disposen, per a treballar llurs terres, a més d'un nombre de braços actius més elevat, d'una força de tracció animal molt superior a la que és a la disposició de les llars simples. L'existència, en una explotació, de bèsties de tir no és forçosament senyal de rendibilitat i encara menys de benestar, és veritat. Però, per contra, no tenir el concurs d'algun animal és quasi sempre sinònim de misèria. Només cal veure el nombre de vegades que hom indica, al mateix temps que l'absència de bestiar de treball, l'extremada pobresa de la família: "*non tiene ganado ninguno et es muy pobre*", repeteix incansablement l'enquesta del 1433. Com més bous, millor. Els 22 focs complexos de la *merindad* de Sangüesa posseeixen 62 bous, o sigui una mitjana de 2,81 per família —49,6 % del total de bous de la *merindad*—:

- 10 focs tenen 4 bous,
- 4 focs en tenen 3,
- 3 focs en tenen 2,
- 4 focs en tenen 1,
- 1 foc no en té cap.

Les 36 llars nuclears disposen de 63 bous, una mitjana d'1,75 per explotació —50,4 % del total—. La repartició del bestiar de treball en el si de les famílies simples fa encara més vistent la distància que els separa de les famílies complexes:

- 1 foc té 4 bous,
- 3 focs en tenen 3,
- 24 focs en tenen 2,
- 2 focs en tenen 1,
- 6 focs (dels quals hi ha 2 focs solitaris) no en tenen cap.

La mateixa desigualtat existeix pel que fa als altres animals de tir, cavalls, eugues, mules. Els focs complexos en posseeixen 53 —2,40 per família i 51 % del total—, els focs simples 50 —1,38 % per família i 49 % del total—.

<i>Nombre de bèsties de tir per família (No compresos els bous)</i>	<i>Focs complexos</i>	<i>Focs nuclears i solitaris</i>
7	1	
6	0	
5	1	
4	2	
3	3	2
2	9	17
1	6	10
0		7
	22 focs	36 focs

Les famílies complexes posseeixen, doncs, la part fonamental del bestiar oví, al voltant del 88 %. És en aquest domini on les diferències de fortuna són més profundes. Entre les 58 explotacions analitzades, 13 es reparteixen entre elles soles les 625 bèsties inventariades:

—8 de les 22 famílies complexes crien, en total, 548 ovelles; una d'elles té un ramat de 250 ovelles, una altra un ramat de 140 caps, una altra un ramat de 80 ovelles i les altres 5 famílies tenen de 9 a 25 ovelles (9, 12, 12, 20 i 25).

—5 de les 36 famílies nuclears posseeixen, en total, 77 ovelles; en ramats de 10 a 20 caps (10, 12, 15, 20 i 20).

Les famílies de ramaders són quasi sempre les que disposen al mateix temps de la més gran força de tracció animal. Però Periz posseeix un ramat de 250 ovelles i treballa les seves terres amb 11 bèsties —de les quals 4 són bous—. Sancho Unaya té un ramat de 140 caps i 9 bèsties de tir —de les quals, 4 són bous—. Pascoal de Ellorz té en la seva explotació 4 bous, 3 eugues i 80 òvids. I cap dels que crien bestiar menut no és privat de bèsties de tir: de mitjana 4,92 bèsties (5,75 per als 8 focs complexos, 3,6 per als 5 focs simples).

Així, s'observa una triple correlació entre el nombre de braços actius, la força de treball animal i el bestiar oví. L'explotació de Pero Periz n'és la millor il·lustració. És la que, en tota la mostra de les 58 famílies, disposa del màxim de braços: 3 adults mascles —no comprès el pare, que és cec—, 2 adolescents —un dels quals és un pastor assalariat— i 3 dones; en total, 8 persones actives. És també, com acabem de constatar, qui va al capdavant pel nombre de bèsties de tir i la importància del seu ramat. A l'extrem oposat, les restes de la llar de Gracia García, una vídua de 70 anys que viu sola, apareix ben poc lluent: ningú per a ajudar-la i ni tan sols una bèstia.

Aquesta correlació es constata també en totes les comunitats de la *merindad* d'Estella on l'enquesta del 1433, al mateix temps que descriu les llars, precisa la importància del bestiar.

L'exemple de Villatuerta revela perfectament les desigualtats socials lligades a l'estructura de les famílies. Els 15 focs complexos de la comunitat treballen llurs terres amb 25,5 *juntas*, és a dir 51 bèsties, probablement bous: una mitjana d'1,7 *juntas* i 3,4 bèsties per explotació. Els 25 focs nuclears i solitaris només disposen de 14,5 *juntas*, o sigui 29 bèsties: una mitjana de 0,58 *juntas* i 1,16 bèsties. La diferència és considerable. Es remarca així mateix, en el si del grup de famílies complexes, que les llars formades per tres nuclis conjugals estan millor proveïdes sempre que les altres:

Nombre de " <i>juntas</i> "	Nombre de focs complexos		Nombre de focs nuclears i solitaris
	En 3 llars	En 2 llars	
3	1		
2	2	4	
1,5		5	
1		3	12
0,5			5
0			8
	3	12	25

Trobem el mateix desequilibri en la possessió de bestiar oví: les 15 famílies complexes de Villatuerta en crien 690 caps; les 25 famílies simples, només 74.

Evidentment, hi ha una relació de causa a efecte entre el nombre de braços i la riquesa d'una explotació. Algunes tinences posseeixen una quantitat de terres i de bestiar tal que els falta mà d'obra abundant per a treballar-les i prendre'n cura. La dimensió de l'explotació, el seu equipament i el seu benestar relatiu poden afavorir la constitució de famílies molt àmplies en les quals la cohabitació de diversos matrimonis no impedeix d'utilitzar a vegades servidors. Ningú no pensa negar que l'aplegament dels pares i dels fills responia a la necessitat de proveir de mà d'obra suficient les explotacions que, d'entrada, es beneficiaven d'un fort potencial en terres, en material i en bestiar. Però no hi ha riquesa sense braços, i la prosperitat relativa d'una explotació pot tenir per origen les seves disponibilitats de mà d'obra. En aquell segle, quan les terres vacants s'ofereixen a tothom, una família ben proveïda de treballadors, sovint per les casualitats de l'atzar demogràfic, pot treure profit de la superioritat dels seus efectius humans per engrandir la seva explotació i dotar-se d'una força de tracció animal adequada.

A dir veritat, l'existència de la família complexa és menys lligada a la riquesa d'una empresa que a la necessitat de prevenir-se contra les crisis repetides de mortalitat que amputen periòdicament les llars. La cohabitació de moltes parelles i, en conseqüència, l'associació de dos o més homes adults, és, per a una explotació, l'assegurança per tal de reduir el risc de restar totalment privada de braços vàlids. La llar simple viu generalment sota l'amenaça de ser paraltzada per la desaparició del cap de família. El perill és atenuat en una família amb molts nuclis on, llevat d'una crisi de mortalitat major, hi ha quasi sempre un adult per a suplir el membre actiu que desapareix i prosseguir l'explotació de les terres. La producció és certament alentida, però no s'atura. La família complexa, en el

context demogràfic de la post-pesta, era la millor solució per a assegurar la supervivència de l'empresa familiar i suavitzar els estralls produïts per les pestes. Necessitat econòmica? Segurament que sí, a Navarra, però menys per a facilitar a l'explotació una mà d'obra poc cara, perquè és familiar i no assalariada, que per a garantir la continuïtat de la casa i del treball.

Cal preguntar-se si hi ha hagut als segles xiv i xv "reagrupament llinatger" ("remembrement lignager") i quina ha estat, en cas afirmatiu, la seva importància. El grup familiar complex existia a Navarra la primera meitat del segle xiv, és una certesa. Cap problema pel que fa a la família "extensa". Les modalitats de percepció de les *pechas capitales* ¿no preveuen, des de la pre-pesta, les promocions dels focs de vídues quan la filla es casa i continua habitant a la casa familiar? Pel que fa a les "llars múltiples", els testimonis no són certament nombrosos, però sí suficients per a provar la pràctica de les cohabitacions pares-fills casats. Entre els focs destruïts o amputats entre el 1347 i el 1350, figuraven un bon nombre de famílies patriarcals, "extenses" o "múltiples", amb forts vincles verticals i col·laterals; la qual cosa destrueix, a Navarra, la hipòtesi d'una família nuclear reduïda que, sota la influència dels capgiraments demogràfics, econòmics i socials de la segona meitat del segle xiv, hauria passat a família polinuclear.

De tota manera és probable que el descens demogràfic i la interminable crisi agrària contribuïren a fer les llars més complexes i a augmentar la dimensió del grup familiar. Però això no és una certesa, ja que no és possible mesurar la proporció de famílies complexes a la vetlla de la Pesta Negra i tampoc en els decennis que la seguiren. Hom sap solament que, cap al 1350, representaven ja un percentatge no negligible de llars. El problema és tanmateix important. Perquè si s'observés després del 1348 un desenvolupament espectacular de la família complexa, això ben segur menaria a corregir la corba demogràfica del nombre de focs. La

multiplicació de famílies “extenses” i “múltiples” només pot fer-se en detriment de la quantitat de focs i per consegüent, si s’hagués produït, hauria tingut l’efecte de falsejar poc o molt les estadístiques i exagerar l’índex real de despoblament. Tots els nostres càlculs han reposat fins aquí sobre la hipòtesi d’una relativa estabilitat de l’estructura familiar i del coeficient d’individus per llar, des del començament del segle XIV fins a mitjan segle XV. Cal, per tant, revisar les nostres conclusions? Certament no. Encara que hi hagués hagut un progrés de la família complexa, aquest no fóra suficient per a deformar les estadístiques. No oblidem que, a mitjan segle XIV, el grup familiar ampli o complex era ja molt estès.

APÈNDIX

DOCUMENTS

1. LA FAM DEL 1342 A LA VALL D'AMESCOA ALTA

(Registre núm. 47, fol. 146 v.-147r.)

En la villa de Eulate, de peyta LXX s.

Ibi def. II s. por Johan Furtado que es muerto et ninguno non labra lo suyo.

Ibi def. VI d. por Sancho Chipia que desemparado lo suyo et es ydo de la tierra.

Ibi def. VI d. por Johan Ferrero que non sembro ninguna cosa.

Ibi def. II s. por Fortuyn Yvaynes que es muerto et sus creaturas non pudieron labrar que las bestis que eyll avia fueron vendidas por sus deudas.

Ibi def. XVII s. por ciertos pecheros que fueron destruytos al tiempo de la guerra segunt es contenido en el conto de anno XXXVIII.

Ibi def. XXV s. ut in annis preteritis.

En la villa de Aranarache, de peyta XIII s.

Ibi def. XII d. por Arrbona que se morio et ninguno non laura lo suyo.

Ibi def. XII d. por Ochanda Ortiz que es pobre et anda por puertas et ninguno non laura lo suyo.

Ibi def. XII d. por Pero Ssimeniz que es muerto et su muger es pobre et anda por puertas pidiendo almosnas et non pueden laurar lo suyo.

Ibi def. XIII s. como en los aynnos passados.

En la villa de Larraona, de peyta LXXIII s. VI d.

Ibi def. XII d. por Lope yerno de Yenegro Ortiz que solia pagar pecha entegra et vendio un buy et non le romaynno sino uno et por esto non paga sino mea pecha.

Ibi def. XII d. por Ochoa d'Echaverri que avia II bestias et luna se afoguo et non laurava sino con una.

Ibi def. XII d. por Rodrigo Martiniz que avia II bestias et furtaron li una los Casteyllanos et non laura sino con una.

Ibi def. XII d. por Garcia Goycoa que vendio una bestia et non laura sino con una.

Ibi def. VI d. por Domingo Garraca que es ydo de la villa et ninguno non laura lo suyo.

2. LA FAM DEL 1347. LA CRISI DE MITJAN SEGLE A LA VALL D'AMESCOA ALTA

(Registre núm. 58, 1347, fol. 211 v.-212 v.)

En val de Arana (Amescoa Alta).

En la villa de Eulate de peyta XXXVIII s. VI d.

Ibi def. VI d. por Martin Yvaynnes de Erra que antaynno era meo et ogaynno es quarto por que perdio sus ganados et no ha con que labrar et labra de braços.

Ibi def. XVIII d. por Johan Martiniz de Madurana que antaynno era pechero entegro et ogaynno es muerto et sus criaturas son ydas de la tierra et su muger paga quarto.

Ibi def. XVIII d. por Martin Çapatero que antaynno era pechero

entegro et ogaynno es IIII° por que perdio todo lo suyo et es ydo a morar a Carcar.

Ibi def. XII d. por Pero Ortiz yerno de Maria Gonçalviz que antaynno era meo pechero etogaynno nichil por que perdio todo lo suyo et morio de fambre.

Ibi def. XII d. por Martin fijo de Garcia Ochoa que antaynno era meo et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Garcia Calvo que antaynno era IIII° et ogaynno no ha nada por que perdio todo lo suyo et su muger anda por puertas.

Ibi def. XII d. por Sancho Daveria que antaynno era meo pechero et ogaynno nichil por que es muerto eill et sus criaturas et su muger et non finca heredero ninguno suyo.

Ibi def. VI d. por Johan Ezquerro que antaynno era meo pechero et ogaynno es quarto por que es muerto et perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Domingo, fijo de Martin Yvaynnes que antaynno era meo et ogaynno es quarto por que vendio una gegoa que avia.

Ibi def. VI d. por Martin Miguel que antaynno era meo et ogaynno es IIII° por que los Ipuzcoanos lo mataron et su muger paga quarto.

Ibi def. XII d. por Johan Maloa que antaynno era meo et ogaynno nichil por que perdio todo lo suyo et es muerto.

Ibi def. VI d. por Johanna que antaynno era quarta et ogaynno nichil por que no ha nada et es yda de la tierra.

Ibi def. VI d. por Sancho fijo de Pero Gonçalviz que antaynno era quarto et ogaynno nichil por que perdio todo lo suyo et se es ydo de la tierra.

Ibi def. VI d. por Johan Ferrero que antaynno era quarto et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Maria Garcia que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es yda de la tierra et es perdido todo lo suyo.

Ibi def. XII d. por Sancho Ochoa que antaynno era meo et

ogaynno nichil por que es muerto et ha perdido todo lo suyo.
 Ibi def. VI d. por Martin Teyssedor que antaynno era quoaatro et
 ogaynno nichil por que es ydo de la tierra perdido todo lo suyo.
 Ibi def. VI d. por Ochanda que antaynno era quoaarto et ogaynno
 nichil por que es muerta et ha perdido todo lo suyo.

Ibi def. XV s. ut in anno preterito.

Ibi def. L s. ut in annis preteritis.

En la villa de Aranarache de peyta X s.

Ibi def. XII d. por Pero Ortiz que antaynno era pechero entegro
 et ogaynno es meo por que vendio el buey que avia et no ha
 sino un asno.

Ibi def. XII d. por Martin Moro que antaynno era pechero ente-
 gro et ogaynno es meo por que vendio su asno et no ha sino un
 rocin.

Ibi def. VI d. por Sancho de Sant Miguel que antaynno era meo
 et ogaynno es IIII° por que vendio su asno et no ha con que
 labrar et labra de braços.

Ibi def. XII d. por Peru de la Cambra que antaynno era meo et
 ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Maria su hermana que antaynno era meya et
 ogaynno es quarta por que vendio un asno que avia.

Ibi def. VI d. por Sancho fijo de Furtun Periz que antaynno era
 IIII° et ogaynno nichil por que perdio todo lo suyo et es ydo de
 la tierra.

Ibi def. VI d. por Maria Martiniz Hurrutia que antaynno era
 quoaarta et ogaynno nichil por que perdio todo lo suyo et es yda
 de la tierra por pobredat.

Ibi def. VI d. por Garcia d'Urrutia qua antaynno era quoaarto et
 ogaynno nichil por que perdio todo lo suyo et es muerto.

Ibi def. VI d. por Toda Yvaynes que antaynno era quoaarta et
 ogaynno nichil por que caso en Alava et es yda alli a morar
 desemparado todo lo suyo.

Ibi def. X d. ut in anno preterito.

Ibi def. XIII s. ut in annis preteritis.

En la villa de Larrahona de peita LVI s.

Def. II s. por Gonçalvo de Bycuynna que antaynno era pechero entegro et ogaynno nichil por que es perdido todo lo suyo et se es ydo de la villa.

Ibi def. XII d. por Sancho Reengoa que antaynno era pechero entegro et ogaynno es meo por que vendio un buey et un asno que avia et non tiene sino una vaca.

Ibi def. XII d. por Furtuyn Aguisado que antaynno era pechero entegro et ogaynno es meo por que los Ipuzcoanos li levaron una gegoa que avia et non tiene sino un asno.

Ibi def. II s. por Domingo Garratzça que antaynno era entegro e ogaynno nichil por que es ydo de la tierra perdido todo lo suyo.

Ibi def. XII d. por Domingo Ochoa que antaynno era entegro et ogaynno es meo por que los Ipuzcoanos li levaron una gegoa et non tiene sino un asno.

Ibi def. II s. por Ochoa de Chaverria que antaynno era entegro et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo.

Ibi def. XII d. por Domingo Alaccoyz que antaynno era meo et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo.

Ibi def. II s. por Pero Iniguiz que antaynno era entegro et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo.

Ibi def. XII d. por Toda Sanchiz que antaynno era meya et ogaynno nichil por que perdio todo lo suyo et anda por puertas.

Ibi def. XII d. por Rodrigo Cirarra que antaynno era meyo et ogaynno nichil por que los Ipuzcoanos li foradaron su casa et li levaron todo su ganado et agora anda por puertas.

Ibi def. VI d. por Ochoa fijo de Domingo Ochoa que antaynno era quarto et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Sancha fija de Doneta que antaynno era quarta

et ogaynno nichil por que ha perdido todo lo suyo et anda pidien-
do almosnas por pobredat.

Ibi def. VI d. por Maria de Arambe que antaynno era IIII° et
ogaynno nichil por que es muerta et ha perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Martin Catarro que antaynno era IIII° et ogayn-
no nichil por que ha perdido todo lo suyo et anda por puertas en
Calahorra.

Ibi def. VI d. por Maria Sanz Egoycoa que antaynno era IIII° et
ogaynno nichil por que es muerta et son perdidos sus bienes.

Ibi def. III s. ut in anno preterito.

Ibi def. III s. ut in annis preteritis.

Summa parcium CIIII s. VI d.

3. LA PESTA NEGRA DEL 1348

(Registre núm. 59, fol. 220 v.-221 v.)

En val de Arana

En la villa de Eulate de peyta XX s. VI d.

Ibi def. VI d. por Martin Yvaynnes de Erra que antaynno era IIII°
et labrava de braços et ogaynno nichil por que es muerto et
perdido todo lo suyo.

Ibi def. XII d. por Elvira Ortiz que antaynno era pechera entegra
et ogaynno es muerta et su yerno Ochoa ha pagado meyo et su
fijo tiene la meatad de sus bienes et se es fuydo con eyllos por
que lo acusaron de la muert de un hombre.

Ibi def. II s. por Innego Yniguiz que antaynno era pechero ente-
gro et ogaynno nichil por que es muerto et todos sus bienes son
perdidos et vendidos por las deudas que devia.

Ibi def. XVIII d. por Ochoa Gagore que antaynno era entegro et
ogaynno es quarto por que vendio todos sus ganados por su
enfermedat que ovo que yazia muyt grant tiempo et por pobredat
fue a morar a Arroniz.

Ibi def. XVIII d. por Pero Martiniz que antaynno era entegro et ogaynno es quarto por que perdio todos sus ganados et todos sus bienes et mora pastor en Sesma por pobredat.

Ibi def. XII d. por Johan Yvaynnes de Mariano que antaynno era meo et ogaynno nichil por que vendio todo su ganado por pobredat et se fue de la tierra.

Ibi def. VI d. por Martin Çapatero que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que se fue de la tierra perdido todo lo suyo et mora en Taffaylla.

Ibi def. VI d. por Gonçalvo Luchat que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo et vendido por pagar sus deudas.

Ibi def. VI d. por Johan Ezquerro que antaynno era IIII° et morio et ogaynno nichil por que sus criaturas han perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Innego Ortiz que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es ydo de la tierra perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Lorenz que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es ydo de la tierra por pobredat.

Ibi def. VI d. por Domingo fijo de Martin Yvaynnes que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que ha perdido todo lo suyo et no ha de que pagar et se es ydo de la tierra.

Ibi def. VI d. par Garcia Ortiz que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por la muger de Martin Miguel que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es muerta et perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Yenegro Sendoa que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo et vendido por lo que devia.

Ibi def. VI d. por Maria Yniguiz que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es muerta et perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Furtuyn Gorritz que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Ochoa Periz que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Toda Gonçalviz que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es yda de la tierra perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Elvira Periz que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es muerta et sus criaturas que pagaron antaynno por eylla andan por puertas por pobredat.

Ibi def. XII d. por Pedro fijo de Sancho Garcia que antaynno era meyo et ogaynno nichil por que ha perdido todo lo suyo et agora anda en Esteylla por pobredat.

Ibi def. VI d. por Arnona muger de Garcia Gomença que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es yda de la tierra perdido todo lo suyo et es casada en Esteylla.

Ibi def. VI d. por Maria Ortiz Luchar que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es perdido todo lo suyo et es muerta.

Ibi def. VI d. par Auria Cortes que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es yda de la tierra perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Pero Budun que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Johan su hermano que antaynno era IIII° et ogaynno nichil ut supra.

Ibi def. XII s. VI d. ut in anno preterito.

Ibi def. LXV s. ut in annis preteritis.

En la villa de Aranache de peyta VI s.

Ibi def. VI d. por Sancho de Sant Miguel que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo.

Ibi def. XII d. por Maria Ortiz fija de Furtuyn Moro que antaynno era meya et ogaynno nichil por que es muerta et perdido todo lo suyo et vendido para pagar sus deudas.

Ibi def. VI d. por Martin fijo de Sancho Garcia que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo et no hay de que pagar.

Ibi def. VI d. por Martin Periz que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es muerto perdido todo lo suyo ut supra.

Ibi def. VI d. por Garcia yerno de Ochanda que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que se fue de la tierra por pobredat.

Ibi def. VI d. por Toda Garcia que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es muerta et perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Yenegro Yvaynnes que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que perdio todo lo suyo et no ha de que labrar.

Ibi def. VI s. ut in anno preterito.

Ibi def. XIII s. ut in annis preteritis.

En la villa de Larrahona de peyta XXXII s. VI d.

Ibi def. XII d. por Ochoa Veengoa que antaynno era entegro et ogaynno es meyo por que es muerto et finca un su fijo que ha una jegoa et paga meyo.

Ibi def. II s. por Gonçalvo Veengoa que antaynno era entegro et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo et vendido por las deudas que devia.

Ibi def. II s. por Domingo Arçaya que antaynno era entegro et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo ut supra.

Ibi def. XII d. por Martin Yniguiz que antaynno era entegro et ogaynno es meyo por que perdio un asno et no ha sino un buey.

Ibi def. II s. por Lope yerno de Yenegro Ortiz que antaynno era entegro et ogaynno nichil por que es ydo de la tierra perdido todo lo suyo.

Ibi def. II s. por Peru de Oyquina que antaynno era entegro et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo et vendido para pagar sus deudas.

Ibi def. XII d. por Furtuynn Aguisado que antaynno era meyo et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo.

Ibi def. II s. por Maria Periz de Herviti que antaynno era entegra e ogaynno nichil por que es muerta et todos sus bienes son perdidos.

Ibi def. XII d. por Domingo Ochoa que antaynno era meyo et ogaynno nichil por que es muerto ut supra.

Ibi def. II s. por Peru Çurrutia que antaynno era entegro et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo ut supra.

Ibi def. XII d. por Sancho Garcia que antaynno era entegro et ogaynno es meyo por que no tiene sino un asno.

Ibi def. II s. por Pero Velaz que antaynno era entegro et ogaynno nichil por que es muerto et perdidos todos sus bienes.

Ibi def. II s. por Sancho Velaz que antaynno era entegro et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo et vendido para pagar sus deudas.

Ibi def. XII d. por Johan Molinero que antaynno era entegro et ogaynno es meyo por que vendio la vaqua que avia et no ha sino una mula.

Ibi def. XII d. por Pero Garcia fijo de Elvira Sanchiz que antaynno era meyo et ogaynno nichil por que es ydo de la tierra por pobredat.

Ibi def. VI d. por Johan de Maraynon que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo.

Ibi def. VI d. por Vela que antaynno era IIII° et ogaynno nichil por que es muerto et perdido todo lo suyo.

Ibi def. XVI s. VI d. ut in anno preterito.

Ibi def. VI s. ut in annis preteritis.

Summa parcium LIX s.

4. EL POBLE DE NAGERE EL 1428

(Enquesta del 1428, fol. 111-112)

Nagore

Primo nos los dichos comisarios recebimos jura sobre la cruz et santos evangelios toquandolos manualment de Martin Dominguiz et de Martin Sanz jurados del dicho lugar de Nagore et sobre la

dicha jura interrogados en absencia del abat del dicho logar que seia ocupado cuya es la abadia del dicho logar, dixieron que la abadia es de don Lop de Saragüeta el quoyal vive en el dicho logar et que ha en el dicho logar la mitat de unas casas et seis peonadas de viña et que en el dicho logar no hay otros clerigos nin racioneros algunos que hayan bienes patrimoniales. Et bien asi interrogados sobre la dicha jura quantos moradores casas mantenientes hay en el dicho logar de Nagore dixieron que hay los que se siguen.

Primo el dicho Martin Domingüiz con su fijo et su yerno en casa que paga sesenta sueldos.

Item el dicho Martin con su fijo et yerno casados en casa treinta sueldos.

Item Sancho Goiquoa treinta sueldos.

Item Ochoa con su fijo casado en casa sesenta sueldos.

Item Martin Luxsarregui quinze sueldos.

Item Martin de Irivarren con su sobrina casada en casa treinta sueldos.

Item Garcia de Espinal con su yerno en casa treinta sueldos.

Item Garcia Elquoarz con su fijo casado en casa treinta sueldos.

Item Adam con su yerno en casa quinze sueldos.

Item Martin Sanz quatro sueldos.

Et que de los sobre dichos los dos son fijos dalgo.

Interrogados que cargas han dixieron que deven de pecha en cada un aino al seinor Rey tres cafices de trigo et diez y ocho de cebada poco mas o menos et en dineros sesenta y dos sueldos.

Interrogados si han revenidas en paztos, montes, yervas et agoas, dixieron que no han revenidas algunas sino quando carga el mont de pazto engordan sendos puerquos para sus casas.

Interrogados de que viven dixieron que viven sobre la labranza de pan et vino et un aino con otro cugen pan para provision de diez meses et vino para todo el aino et aun para vender.

Interrogados de la disminución del dicho lugar dixieron que destos veinte y cinco a treinta años son faillescidos et diminuidos en el dicho lugar por mortaldades et algunos que son partidos por las cargas doze casas.

Et faillase que son taxados por quarter quinze libras quatro sueldos.

5. EL POBLE DE GORRONIZ EL 1428

(Enquesta del 1428, fol. 114, extrets)

Primo el dicho Lope Garcia con su madre que tiene viuda en casa et eill vive con eilla con su muger et paga por quarter treinta y tres sueldos seis dineros.

Item Miguel Garcia que asi bien viven eill et su muger con su madre diez y seis sueldos.

Item Garcia Lopiz que asi bien viven eill et su muger con su madre veinte y seis sueldos...

6. LA VALL D'AYECHU EL 1428

(Enquesta del 1428, fol. 163-164)

Primo nos los dichos comisarios recebimos jura sobre la cruz et santos evangelios toquandolos manualment de Pero Periz vecino et morador en el dicho lugar d'Ayechu et sobre la dicha jura interrogado cuya es la abadia del dicho lugar dixo que toda la vall d'Ayechu no hay sino tres logares los quales son de una abadia et por la pobreza que es en la dicha vaill no hay abat alguno et el obispo de Pomplona se lieva la diezma.

Et bien asi interrogado sobre la dicha jura quantos moradores casa mantenientes hay en el dicho lugar de Ayechu dixo que hay los que se siguen.

Primo el dicho Pero Periz que paga por quarter cincuenta y un sueldos nueve dineros.

Item Ochoa Ochoiz quinze sueldos.

Item Anso Lopez con su fijo casado en casa quarenta y tres sueldos nueve dineros.

Item Pere Inguiz quinze sueldos.

Et por quanto todos los de la dicha vaill fazeron cuerpo en las cargas et revenidas bien asi rezevimos jura sobre la cruz et santos evangelios toquandolos manualment de Ancho Lopez vecino et morador en el dicho logar de Arangozqui et de Martin Ochoa vezino et morador en el dicho logar de Jacoizti et sobre la dicha jura interrogados quantos moradores casa mantenientes hay en cada uno de los dichos logares de Arangozqui et de Jacoizti dixieron que en los dichos logares non vive otro alguno sino el dicho Ancho Lopez que vive en el dicho logar de Arangozqui et el dicho Martin Ochoa que vive en el dicho logar de Jacoizti.

Et que el dicho Ancho Lopez paga por quarter treinta y tres sueldos seis dineros.

Et el dicho Martin Ochoa veinte y un sueldos.

Interrogados que cargas han dixieron que todos los de la dicha vaill d'Ayechu deven de pecha en cada un aino al seinor Rey mil sueldos carlines blancos et que por gracia a ellos fecha por el seinor Rey vista su facultat et diminucion non pagan sino diez libres carlines prietos.

Interrogados que revenidas han dixieron que han un molino en el quoval suelen moler tres meses en l'aino sus cerveras et non mas. Interrogados de que viven dixieron que viven sobre la labranza de pan et vino et que no han vinas et por la estrechura del termino et por la tierra fraguosa que han non cugen pan ni vino sino para medio aino et que viven con algunos pocos ganados que han con grant trabajo.

Interrogados de la diminución del dicho logar dixieron que destos veinte y cinco a treinta ainos son diminuidas en el dicho logar de Ayechu doze casas et en Arangozqui quatro casas et en Jacoizti

quatro casas que monta toda la diminucion de la dicha vaill veinte casas.

Et faillase que toda la dicha vaill es taxada por quarter seis florines.

Et bien asi denunciaron sobre la dicha jura que eran desolados en la dicha vaill Arraixa et Larraun que havia ocho casas.

(Les fonts del segle XIV indiquen una població, per al conjunt de la vall d'Ayechu, de 60 focs abans de la pesta negra del 1348, de 12 focs el 1369 i de 16 focs el 1377)

7. EL POBLE DE ZUAZU EL 1433

(Enquesta del 1433)

Primero Miguel Xemeniz et su muger de edat de cada L aynnos et tienen un yerno con su fija jovens los quaoles tienen IIII creaturas chicas et labran con dos buyes et tienen II jegoas et XXV cabeças de ganado menudo, paga de pecha IIII cafices de trigo con III robos I quartal II almudes que pagan de la pecha de Xemen Unxray.

Item Xemen Unxray biejo sollo en su casa vive por Dios et noa ganado alguno et paga de pecha III robos I quartal II almudes de trigo.

Item Xemen Loppiz con su muger de edat de cada XXXV aynnos et tienen III creaturas chicas, labran con II buyes, tienen una yegua con su potro et pagan de pecha III cafices de trigo, pagan mas al procurador patrimonial II sueldos fuertes.

Item Pascual Yvanes con su muger de edat de cada XXX aynnos tienen III creaturas chicas, labra con un buey et tienen una jegoa, paga de pecha III cafices III robos III quartales.

Item Miguel Carlos et su muger de edat de cada LXX aynnos et su fijo con su muger de cada XXX aynnos et tienen VI creaturas

chicas, labran con III buyes, tienen un rocin et XX cabeças de ganado menudo, paga de pecha II cafices II robos II almudes.

Item Pero Garcia et su muger de edat de cada XXXV aynnos et sollos sin otra compaynia, labran con II buyes, tiene XII cabeças de ganado menudo et paga de pecha III cafices II quartales.

Item Gratia Garcia viuda de edat de LXX aynnos solla et non tiene ganado alguno et eilla et su heredat pagan de pecha I cafiz II robos I quartal.

Item Xemen Yvanes con su muger de edat de cada XL aynnos tienen IIII creaturas et non tienen ganado alguno granado ni menudo et pagan de pecha II cafices II robos II quartales II almudes.

Item Miguel Garcia et su muger de edat de cada LV aynnos tienen un fijo casado con su muger et tienen ya una fija et un fijo de edat de cada XII et XIII aynnos et una fija chica et labra con dos buyes tiene una jechoa et un rocin et ata XII cabeças de ganado menudo et paga de pecha I cafiz II robos III quartales.

8. EL POBLE D'OSCARIZ EL 1433

Primo Sancho Loppiz de Orondiriz morant en Oscariz con su muger de LX aynnos, tienen en su casa un fijo casado con su muger et una fija casada con su marido, tienen IIII creaturas chicas, labran con IIII buyes et un rocin, paga de pecha III cafices III quartales I almud de trigo et este Sancho Loppiz paga a otra part en vaill de Erro en Loyçu VII sueldos et I cafiz II robos de avena.

*(Aquest poble tenia només un foc de labrador pechero el 1433)
(L'enquesta del 1428 presenta el foc de Sancho Lopiz de la manera següent:*

Primo el dicho Sancho Lopiz con su fijo et fija casados que paga por quarter veinte y un sueldos.)

ANNEXOS

1. ESTADÍSTIQUES DE LA VALL D'AMESCOA ALTA

	1280		1290		1297		1300		1305		1307		1309		1313	
	P	D	P	D	P	D	P	D	P	D	P	D	P	D	P	D
Aranarache	31s6		31s6		24s6		23		28		29		29		30	
Eulate	99s10		119s6		130		100	10s6	116		117		117		108	9
Larraona	89		89		71s6		57		58		64		64		62	2
Totals:	220s4		240		226		180	10s6	202		210		210		200	11

	1319		1321		1323		1328		1329		1330		1333		1334	
	P	D	P	D	P	D	P	D	P	D	P	D	P	D	P	D
Aranarache	30		30		30		30		30		30		30		30	
Eulate	108		108		108		108		108		108		108		108	
Larraona	62		62		62		62		62		62		62		62	
Totals:	200		200		200		200		200		200		200		200	

	1335		1336		1340		1342		1345		1346		1347		1348	
	P	D	P	D	P	D	P	D	P	D	P	D	P	D	P	D
Aranarache	16	14	16		16		13	3	16		16		10	6	6	4
Eulate	92	16	75	17	75		70	5	66		51	15	38s6	12s6	20s6	18
Larraona	49	13	49		76		73s6	4s6	75		72s6	2s6	56	16s6	32s6	24
Totals:	157	43	140	17	167		156s6	12s6	157		139s6	17s6	104s6	35	69	46

P = perxes (en sous) F = nombre de focs D = deficiados C = crecidos

	1349		1350		1351		1352			1355			1357			
	P	D	P	D	P	C	P	C	P	F	D	C	P	F	D	C
Aranaache	7		7		10	3	12	2	13	10		3	12		1	
Eulate	34s6		34s6		40	1 6s6	45	5	59s6	41		10s6	62s6		2	
Larraona	40		40		35s6	5 0s6	41	5s6	42	24		3	46			3
Totals:	81s6		81s6		85s6	6 10	98	12s6	114s6	75		16s6	120s6		3	3

	1360				1365				1368				1369				1370			
	P	F	D	C	P	F	D	C	P	F	D	C	P	F	D	C	P	F	D	C
Aranaache	12	9			7s6	5			7	5	0s6	0s6	7	4			7	4		
Eulate	65s6	45			54	36			48	31	2		42	30	6		37s6	28	4s6	
Larraona	44	26		1	43	26			42	26			40	24	2		37	26	3	
Totals:	121s6	80		1	104s6	67			97	62	0s6	2s6	89	58	8		81s6	58	7s6	

	1373				1374				1375				1378				1380			
	P	F	D	C	P	F	D	C	P	F	D	C	P	F	D	C	P	F	D	C
Aranaache	7	4	2s6		4s6	3	2s6		3s6	3	1		3s6	3			3s6	3		
Eulate	34	23			28	24	7s6	1s6	27	17	6	5	28	15			28	15		
Larraona	35	25	3		28	18	7		28	18			29	16			29	16		
Totals:	76	52	5s6		60s6	45	17	1s6	58s6	38	7	5	60s6	34			60s6	34		

P = pechas (en sous) F = nombre de focs D = deficiados C = crecidos

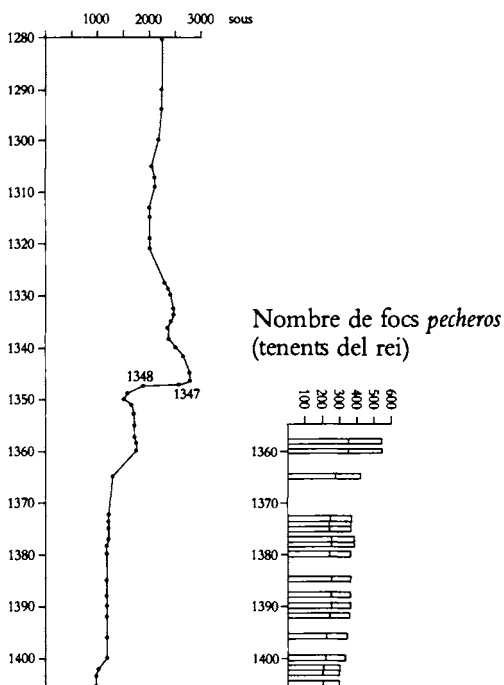
	1383				1385				1388				1390				1392			
	P	F	D	C	P	F	D	C	P	F	D	C	P	F	D	C	P	F	D	C
Aranarache	2	1			2	1			2	1			2	1			2	1		
Eulate	28	15			28	15			28	16			32	18			32	18		
Larraona	29	15			29	15			27	14			27	14			27	14		
Totals:	59	31			59	31			57	31			61	33			61	33		

	1394				1396				1400				1401				1402			
	P	F	D	C	P	F	D	C	P	F	D	C	P	F	D	C	P	F	D	C
Aranarache	2	1			2	1			2	1			2	1			2	1		
Eulate	38	22			40	21			43	22			41s6	22	1s6		36	19	6	0s6
Larraona	26	14			27	14			30	15			28	14	2		26	13	2	
Totals:	66	37			69	36			75	38			71s6	37	3s6		64	33	8	0s6

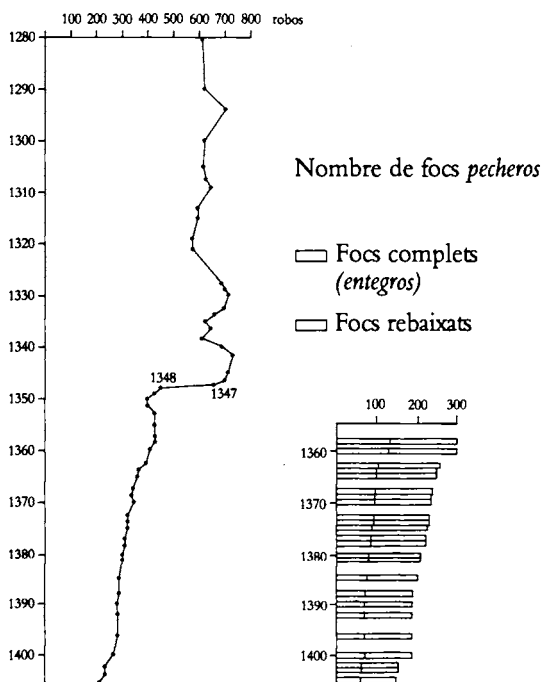
P = perlas (en sous) F = nombre de focs D = deficiados C = crecidos

2. LA CRISI DEMOGRÀFICA DELS SEGLES XIV I XV A LA MERINDAD DE SANGÜESA

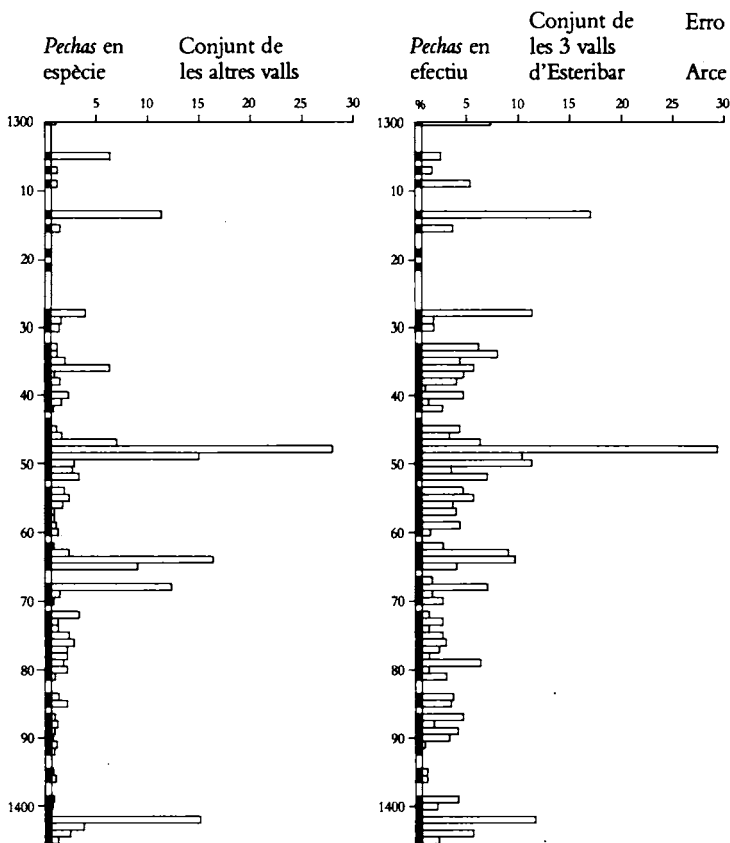
Evolució de l'import anual de
les *pechas* en efectiu (50 pobles)

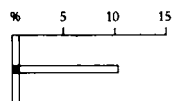
Evolució de l'import anual de les *pechas* en forment (49 pobles)

3. ELS ANYS DIFÍCILS A 9 VALLS DE LA MERINDAD DE SANGÜESA (segons els dèficits de les *pechas*)

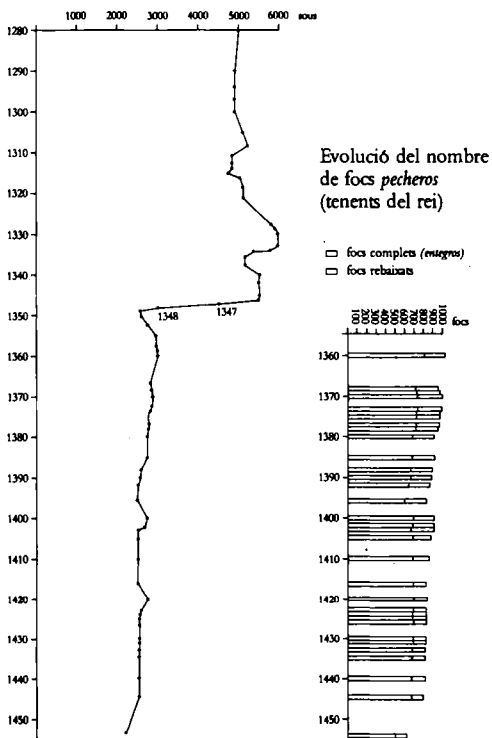
PERCENTATGE DE DÈFICIT ANUAL

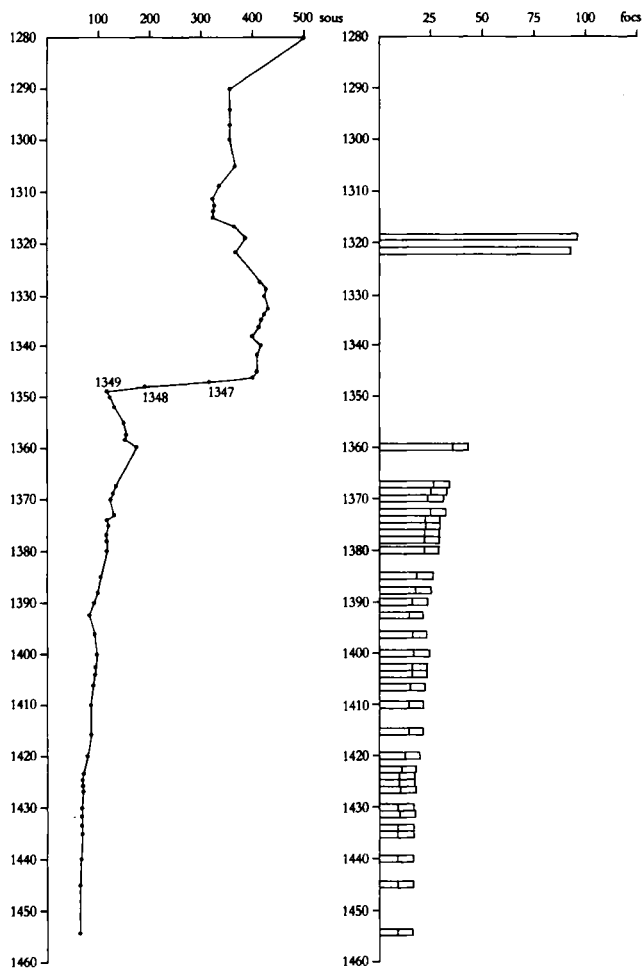
||
sense informació

4. LA CRISI DEMOGRÁFICA DELS SEGLES XIV I XV A 109 POBLES DE LA MERINDAD DE PAMPLONA

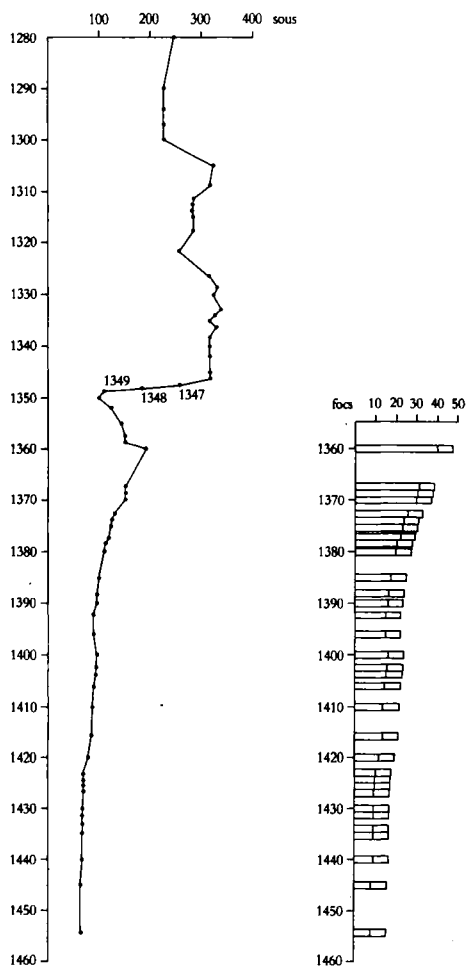
Evolució de l'import anual de les *pechas* (cens)

5. VALL D'ANUE

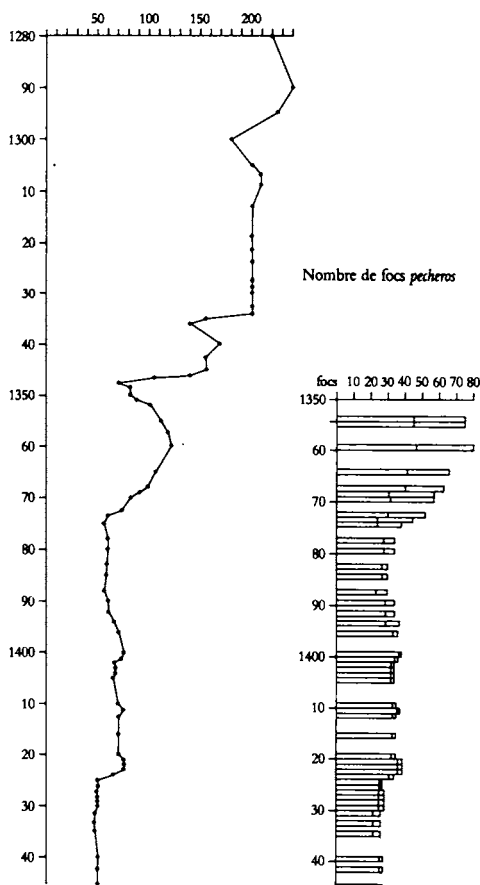

6. VALL D'ODIETA

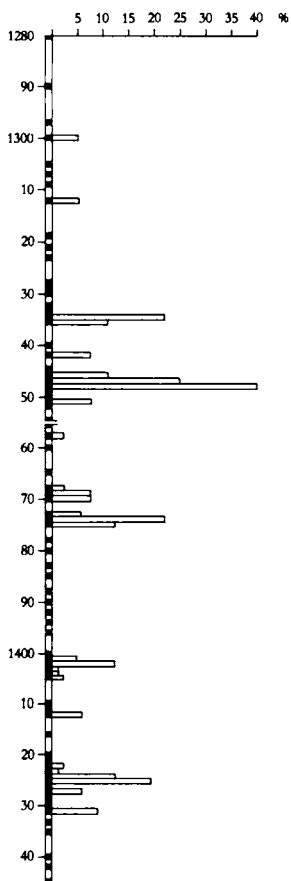

7. AMESCOA ALTA (merindad d'Estrella)

Evolució de l'import anual de les pechas

Els anys difícils (segons els dèficits de les *pechas*)

ÍNDEX

5	PRESENTACIÓ
11	FAMS I EPIDÈMIES AL CAMP NAVARRÈS ALS SEGLES XIV I XV
15	DEMOGRAFIA NAVARRESA DELS SEGLES XIV I XV. FONTS I METODOLOGIA
29	CICLES DE CALAMITATS, EVOLUCIÓ DEMOGRÀFICA I CRISI AGRÀRIA
65	LA FAMÍLIA RURAL VERS 1427-1433
85	APÈNDIX:
87	DOCUMENTS
103	ANNEXOS

Durant els dos últims segles de l'Edat Mitjana es van produir una sèrie de fets, situacions i esdeveniments d'una forma tan recurrent i incisiva que, presos en el seu conjunt i des d'una perspectiva actual, ens permeten parlar d'una "crisi rural" que afectaria el món feudal en la seva totalitat.

En la present obra l'autor, Maurice Berthe, ha contribuït a l'estudi d'aquesta crisi rural de caràcter general dels segles ^{xiv} i ^{xv} centrant-se en el cas concret del regne de Navarra, d'on ens ofereix una anàlisi acurada i profusament documentada de tots els factors que incidiren directament en el desenvolupament d'aquest període crític (com poden ser les fams i les epidèmies cícliques, els impostos desproporcionats,...) i que conduïren a un declivi demogràfic imparable. A més, aporta una anàlisi detallada de l'estructura demogràfica que caracteritzà en aquesta època aquest petit Estat pirinenc.

Maurice Berthe és un reconegut medievalista francès autor, entre d'altres, de "*Le comte*" de *Bigorre, un milieu rural au Bas Moyen Âge* (1976)

que s'ha especialitzat en la temàtica tracta-

da en el present volum amb diver-

sos estudis comparatius entre

Navarra, Normandia i

Catalunya.

L'AVENÇ

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS